

«O'zbekiston temir yo'llari» AJ
Toshkent temir yo'l muhandislari instituti

D.Kamilov

DINSHUNOSLIK

Sirtqi ta'lim yo'nalishlari 2-bosqich bakalavriat talabalari va professor-
o'qituvchilar uchun
o'quv qo'llanma

Toshkent – 2020

«O'zbekiston temir yo'llari» AJ
Toshkent temir yo'l muhandislari instituti

DINSHUNOSLIK

Sirtqi ta'lim yo'nalishlari 2-bosqich bakalavriat talabalari
va professor-o'qituvchilar uchun
o'quv qo'llanma

UDK 297 (075.8)

Dinshunoslik. O'quv qo'llanma. D.Z. Kamilov. ToshTTYMI, T.: 2020, – 90 bet.

O'quv qo'llanma sirtqi ta'lim yo'nalishlari 2-bosqich bakalavriat talabalari uchun “Dinshunoslik” fanidaninning mohiyati, uning falsafiy talqinlari, unga berilgan turli ta'riflar, ko'hna va zamonaviy diniy ta'limotlar haqida atroflicha ma'lumotga ega bo'lishlari uchun mo'ljallangan. Shuningdek mazkur qo'llanmada yaqin yillar davomida dinshunoslik sohasida to'plangan tajribalar natijasi sifatida vujudga kelgan risola va qo'llanmalar hamda chet tillarida yozilgan tadqiqotlardan samaraliy foydalanilgan.

Institutning Ilmiy-uslubiy kengashi tomonidan nashrga tavsiya etiladi.

Ilmiy muharrir: J.S.Ramatov – t.f.d., professor (TTYMI);

Taqrizchilar: N.A. Muhamedov – t.f.d., dotsent (O'zXIA);

B.L.Salimov – f.f.n., dotsent (TTYMI);

© Toshkent temir yo'l muhandislari instituti, 2020 y.

SO'Z BOSHI

Dinshunoslik gumanitar fanlar qatoridagi insoniyatning madaniy, ma'rifiy, fikriy tarixini o'z ichiga olgan ilmlar qatoriga kiradi. Oliy ta'lim tizimining bakalavr bosqichidagi «Dinshunoslik» fanlari doirasida quyi bosqichda berilgan ma'lumotlar asosida dinlarning rivojlanish tendensiyalari, bugungi kundagi holati hamda din niqobidagi turli buzg'unchi g'oyalarning kelib chiqish sabablari, oldini olish yo'llari haqidagi ma'lumotlar taqdim etilishi maqsadga muvofiq. Ushbu konseptsiyadan kelib chiqqan holda ushu o'quv qo'llanmada asosan tahliliy ma'lumotlar keltirildi.

Mamlakatimizdagi ko'p konfessiyalilik sharoitida turli millat, elat va din vakillari orasidagi totuvlikni ta'minlash, jahonda tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash ishiga munosib hissa qo'shish har bir fuqaroning muqaddas burchidir. Respublikamiz Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan ta'kidlanganidek, «Jamiyatimizda diniy konfessiyalar o'rtasida hamjihatlik va fuqarolar totuvligini mustahkamlashni biz bundan buyon eng dolzarb va ezgu vazifamiz deb bilamiz»¹.

Dunyo miqyosida millatlararo va konfessiyalararo hamkorlik, hamjihatlikni mustahkamlash ko'p jihatdan jamiyat hayotiga bag'rikenglik tamoyillarining samaraliy joriy etilishiga bog'liq. Jahondagi murakkab va ziddiyatli kechayotgan jarayonlar turli din vakillari o'rtasida o'zaro hurmat, hamkorlik va hamjihatlik ruhidagi aloqalarni mustahkamlash tarixiy zaruriyat ekanini ko'rsatmoqda.

Oliy ta'limning bakalavr bosqichi talabalari dinning mohiyati, uning falsafiy talqinlari, unga berilgan turli ta'riflar haqida atroflicha ma'lumotga ega bo'lishlari lozim. Shuning uchun ham ushbu qo'llanmada dinni o'rganishdagi yondoshuvlar, dinshunoslik maktablari, asosiy namoyondalari, yirik dinlarning e'tiqodiy yo'nalishlari, bugungi kundagi holati haqida etarlicha ma'lumot berilgan.

O'zbekistonda davlat va din masalalarini bilish jamiyatimizning har bir ilg'or fuqarosining burchidir. Davlat va din o'zaro munosabatlarini tartibga solish bo'yicha respublikamizda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan ishlar hatto butun jahon miqyosida ham e'tiborga loyiq. Mazkur qo'llanmada yaqin yillar davomida dinshunoslik sohasida to'plangan tajribalar natijasi sifatida vujudga kelgan risola va qo'llanmalar hamda chet tillarida yozilgan tadqiqotlardan samaraliy foydalanilgan.

Davlat va din munosabatlariga oid taqdim etilgan ma'lumotlar kelgusida mamlakatimiz rivojiga o'z hissasini qo'shish niyatida bo'lgan Toshkent temir yo'l muhandislari instituti talabalarining amaliy faoliyatida dasturul amal bo'lib xizmat qiladi, deb umid qilib qolamiz.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2018 yil 22 dekabr, // www.uza.uz

1-mavzu. DINSHUNOSLIK FANIGA KIRISH

Reja:

1. Dinshunoslik fanining yuzaga kelishi va tarixiy taraqqiyoti
2. Din va dinshunoslik atamalarining ta'rifi.
3. Dinning jamiyatdagi o'rni va vazifasi.
4. Dinlarni tasniflash.

Tayanch tushunchalar: *Din, e'tiqod, diniy tashkilot, diniy ong, religiya, «religio», transsendent, immanent, kult, dinshunoslik, transsendent hodisa, topinish obyekt, mutloq ruh, «al-Firaq», «ar-Radd», «ad-Diyonot», «al-Milal», din fenomenologiyasi, din sotsiologiyasi, din psixologiyasi va din falsafasi.*

Mavzu o'quv maqsadi: Talabalarda dinning mohiyati, dinshunoslik fanining yuzaga kelishi tarixi, dinshunoslik fani sohaları, dinning jamiyatdagi funksiyalari, dinlarning tasnifi haqida tushuncha va tasavvurlarni shakllantirish.

1. Dinshunoslik fanining yuzaga kelishi va tarixiy taraqqiyoti. Dinlarni o'rganish uzoq tarixga ega. Bu boradagi ilk ma'lumotlarni Qadimgi Gretsiya va Rim yozuvchilari asarlarida ko'rishimiz mumkin. Ulardan eng mashhuri «tarix otasi» nomini olgan Gerodot (mil. avv. V asr) o'zi tadqiq qilgan xalqlarning dinlari haqida ma'lumotlar keltirgan. Bu qiziqish O'rta asr Yevropasida ham mavjud bo'lgan. Lekin boshqa dinlar haqida ma'lumot beruvchi shaxslar, xristian dinining hukmron mafkurasi ta'siri ostida bir tomonlama va yuzaki fikr bildirganlar.

Islom olamida ham dinlarni o'rganish bo'yicha tadqiqotlar uzoq tarixga borib taqaladi. Milodiy VII-VIII asrlardayoq diniy tortishuv(munozara)larni o'z ichiga olgan «maqola»lar (keyinchalik «maqolot»), VIII -IX asrlardan e'tiboran esa boshqa dinlarga «raddiya»lar yozila boshlangan. Keyingi asrlardan esa «al-Firaq» (Firqalar), «ar-Radd» (Raddiya), «ad-Diyonot» (Dinlar) va «al-Milal» (Xalqlar) yo'nalishidagi adabiyotlar vujudga kelgan.

«Ad-Diyonot» (Dinlar) yo'nalishida yozilgan ilk asar Hasan ibn Muso an-Navbaxtiyning (vaf. 910) «al-Aro vad-diyonot» (E'tiqodlar va dinlar) kitobi hisoblanadi. Keyinchalik Mas'udiy (957) o'zining «ad-Diyonot» (Dinlar), Masbihiy (1029) «Darkul bug'yati fiy vasfid diyonoti val ibodoti» (Dinlar va e'tiqodlar vasfida maqsad me'yori) kitoblarini yozganlar. Shuningdek Beruniyning (973-1048) «Tahqiqun ma lilhind min maqulatin, maqbulatin fil-aqli av marzulatin» (Aqlga maqbul yoki noma'qul bo'lgan Hindistonga oid izlanishlardan) nomli kitobi ham shular sirasiga kiradi.

«Al-Firaq» (Firqalar) yo'nalishida yozilgan kitoblarga Abu Mansur Abdulqodir al-Bag'dodiyning (vaf. 1038) «al-Farq baynal-firaq» (Firqalar orasidagi farq) asari hamda Abul-Maoliy Muhammad ibn Ubaydullohning (vaf. 1092) «Baynal-adyon» (Dinlar orasida) asarlarini kiritish mumkin.

«Al-Milal» yoʻnalishida Qozi Abu Bakr Baqilloniyning (vaf. 1012) «al-Milal van-nihal» (Dinlar va xalqlar), Abu Muhammad Ali Ibn Hazmning (vaf. 1064) «Kitobul-fasl fil-milal val-ahvoi van-nihal» (Dinlar, havo va xalqlar haqida ajraluvchi kitob), Abul-Fath Muhammad ibn Abdulkarim ash-Shahristoniyning (vaf. 1183) «al-Milal van-nihal» asarlarini sanash mumkin.

«Ar-Radd» (Raddiya) yoʻnalishida ham koʻplab asarlar dunyo yuzini koʻrgan. Ularga Imom Gʻazzoliyning (vaf. 1111) «ar-Raddul jamil» (Goʻzal raddiya), Ibn Kalbiyning (vaf. 819-821) «Kitobul-asnam» (Butlar kitobi) nomli asarlarini alohida qayd etish lozim.

Darhaqiqat, Musulmon Sharqi oʻlkalarida bu sohada koʻplab asarlar yaratilgan boʻlib, keyinchalik ular «Dinshunoslik» fanining taraqqiyoti uchun fundamental manba boʻlib xizmat qilgan. Jumladan, Abu Rayhon Beruniyning «al-Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya» («Oʻtmish xalqlardan qolgan yodgorliklar»), «Hindiston», Muhammad ibn Abdulkarim Shahristoniyning «al-Milal van-nihal» («Dinlar va oqimlar»), Ibn Hazm Andalusiyning «al-Fasl fil-milal val-ahvo van-nihal» («Dinlar, adashgan firqalar va mazhabni ajratish») kabi asarlari, shuningdek, Ibn Nadim (987-988) va Abul Hasan Omiriy kabilarning tadqiqot ishlari koʻplab Yevropa tillariga tarjima qilingan. Bu esa, islomiy va arab ilmlarini oʻrganuvchi Gʻarb mutaxassislarining dinlar tarixiga oid islomiy tadqiqot ishlaridan asosiy manba sifatida foydalanishlari uchun qulay imkon yaratdi. Bunday asarlarda mualliflar tarixiy voqeʻlikni toʻgʻri va xolis yoritganlar. Ular oʻzlari musulmon boʻla turib, boshqa din va eʻtiqodlar haqida maʼlumot berish yoki ularni tavsif qilishda noxolislikka olib kelishi mumkin boʻlgan har qanday shaxsiy hissiyotlarni suisteʻmol qilmaganlar. Buni Shahristoniyning quyidagi soʻzlari tasdiqlaydi: *«Men har bir firqani (din yoki diniy yoʻnalishlarning hech birini) yoqlamay, kamsitmay, ularning kitoblarida qanday boʻlsa, shundayligicha, undagi xatolarni ajratib koʻrsatmay bayon qilishga ahd qildim».*

Beruniy oʻzining «Hindiston» asari haqida shunday yozadi: *«Bu kitob bahsmunozara kitobi emas, tarix kitobidir. Hindlarning dinlarini ularning oʻzlaridan oʻrganib, fikrlarini tanqid qilmay bayon qilaman».* Bu Beruniy asarlarining butun dunyoga mashhur boʻlishiga sabab boʻldi.

Ibn Nadim esa: *«Dinshunoslik fani hijriy IV-V asrlarga kelib mustaqil fan sifatida shakllandi.»*, deb yozadi. Bu milodiy X-XI asrlarga toʻgʻri kelib, aynan shu davrda Beruniy oʻzining «Hindiston» asarini yozgan.

Yevropada XVII asrga kelib cherkov taʻsiridan holi ravishda din haqida dastlabki noodatiy fikrlar bildirila boshlandi. Fransuz maʼrifatparvarlari (Volter, Didro, Golbax) din insonlarning yolgʻoni va jaholatining natijasi, din insonlar hayotidan yiroqlashgani sari taraqqiyotga yoʻl ochiladi, deb hisoblagan. Tabiiyki, bu kabi yondoshuvlar biryoqlama hamda yuzaki boʻlib chiqdi.

Olmon faylasufi I.Kant dinga transsendent hodisa sifatida baho berib, uni eksperimental va nazariy tadqiqot chegaralaridan tashqaridagi, xudoga boʻlgan

ishonchga asoslangan holda ruhning mavjudligi va abadiyligi to'g'risidagi maslak sifatida talqin qildi.

Gegelning "din falsafasi bo'yicha ma'ruzalar"i falsafiy nuqtai-nazardan talqin qilingan bo'lib, juda abstrakt shaklda ta'riflagan. Uning fikriga ko'ra din uchta bir-biriga bog'liq elementlarni o'z ichiga qamrab oladi:

- inson ruhiyatining mutloq ruh bilan suhbat natijasi o'laroq diniy tasavvur (g'oyalar) yuzaga kelishi;
- mazkur g'oyalar diniy his-tuyg'u va tajribalarni yaratishi;
- diniy g'oya va diniy his-tuyog'ular sintezi sifatida marosimlarni paydo bo'lishi;

Umuman, Gegelning dinga bergan ta'rifidagi dinning tuzilishi haqidagi qarashlari ilmiy jamoatchilik orasida e'tirofga erishdi.

XIX asrga kelib K.Marksning dinga nisbatan keskin tanqidiy ruhdagi ta'rifi paydo bo'ldi. U din haqida "yolg'on dunyoning yanglish dunyoqarashi", "shavqatsiz dunyoning yuragi" va nihoyat, "din xalq uchun afyundir" kabi bir qancha g'oyalarni o'z asarlarida keltirib o'tar ekan, "din kishilik jamiyatining nomutanosibligi, ijtimoiy-adolatsizlik va zulm oqibatida yuzaga kelgan soxta tasavvur sifatida jamiyatda kompensatorlik(tasalli beruvchilik) vazifasini bajaradi. Shunday ekan, adolat o'rnatilgan kommunistik jamiyatda din o'z-o'zidan yo'qoladi" deya baholadi.

Rus mutafakkir va faylasuflari (Dostoyevskiy, Solovyev, Berdyayev va boshqalar) din madaniyatning negizi bo'lishi bilan birga uning tashkiliy g'oyasini axloqning asosi sifatida e'tibor qaratishdi. Ular hozirda mavjud barcha madaniyat va sivilizatsiyalar diniy poydevor ustiga qurilganini birinchilardan bo'lib aytishgan. Bundan tashqari, ular kelajakda ham dinsiz madaniyat paydo bo'lishi imkonsiz ekani haqidagi qarashlarini bayon qilidi.

Ehtimol, din haqidagi turli ta'riflar sintezi uning mohiyatini to'laroq anglash imkoniyatini berishi mumkin. Biroq, yuqorida dinga berilgan ta'riflarning hech biri dinning mohiyatini to'la ravishda ochib berdi, deb ayta olmaymiz.

Zamonaviy Dinshunoslik esa qariyb bir yarim asr avval paydo bo'ldi. G'arbda, zamonaviy ma'nodagi dinlar tadqiqotlari Maks Myuller (1823-1900) tomonidan boshlab berilgan. Olim 1856 yilda «Qiyosiy mifologiya» va 1870 yilda nashrdan chiqqan «Dinlarning asosi va shakllanishiga oid dars baholari» nomli asarlari bilan boshqa dinlarni tadqiq qilishga yo'l ochgan va kattagina e'tibor qozongan. U Angliyadagi mashhur Oksford universitetida dinlar tarixidan ma'ruzalar o'qigan. O'zining «Sharqning muqaddas kitoblari tarjima silsilasi» asarida u ilk bora «religious studies» (dinshunoslik) so'zini qo'llagan.

Shunday qilib davrlar o'tishi bilan Parij, Bryussel va Rim kabi markazlarda dinshunoslik universitetlar ta'lim dasturlaridan joy olgan.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab dinshunoslik sohasida olib borilgan izlanishlar shakllangan. Bu davrda turli mintaqalarda zikr qilingan sohada bir qancha mutaxassislar yetishib chiqqan. Ulardan Van der Lyu, R.Otto, G.Menshing, J.Vax, F.Xeiler, G.Dumezil, E.G.Parrinder, S.G.F.Brandon, Erik F.Sharp, Ninian Smart, M.Kitagava, V.Kantvell Smit, Ake V.Strom, Xans J.Shoyps va Mixayel Paylar nomini zikr qilishimiz mumkin.

2. Din va dinshunoslik atamalarining ta'rifi.

Din so'zi arab tilidan olingan bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi «ishonch, e'tiqod»dir. Istilohiy ma'nosi lotin tilidagi «religion» so'zi bilan mos keladi.

O'zbek tili lug'at adabiyotlarida «din» - ishonch, ishonmoq, e'tiqod, mulk, hukm, hisob, jazo, tadbir, bo'ysunish, itoat qilish, ibodat, parhez, yo'l tutish, odat qilish, e'tiqod qilish ma'nolarini bildirishi keltirib o'tiladi.

Islomdan avval turkiy xalqlarning din tushunchasini ifodalash uchun turli davrlarda «darm», «nom» va «den» kabi so'zlarni ishlatganlari ma'lum.

O'zbek tilidagi «din» ma'nosini beruvchi atamalar barcha tillarda mavjud. Jumladan, zardushtiylarning manbasi «Avesto»da «din» sifatida «daena», qadimgi fors pahlaviy tilida «den», «din», «dena», «daena» so'zi ishlatilib, «yo'l», «mazhab», «marosim», «uslub», «tarz» kabi ma'nolarni bildirgan. Ibroniylar tilida istifoda qilinadigan «dath» so'zi «din» tushunchasini ifodalash uchun umumiy termin bo'lib, «hukm», «amr» va «qonun» ma'nolarini anglatgan.

Rus tilida din ma'nosini anglatadigan «religiya» so'zining kelib chiqishi borasida lug'atlarda bir qancha yondashuvlar keltirib o'tilgan. Ulardan ba'zilariga ko'ra mazkur atama lotincha «religio» so'zidan kelib chiqib, «diyonat, dindorlik, taqvodorlik, xudojo'ylik, mo'minlik, taqvo, muqaddas narsa yoki joy, qadamjo, ziyoratgoh, ibodat-topinish-sig'inish va u bilan bog'liq diniy marosimlar» degan ma'nolarni anglatadi.

Ikkinchi guruh tilshunoslar «religio» so'zi semantik, ma'no va morfologik jihatdan «relegere» so'zi bilan bog'liq bo'lib, «yangidan to'plamoq, yangidan tanlashga kirishmoq, qayta ishlab chiqish uchun oldingi sintezga qaytish» kabi ma'nolarni anglatadi, deb ta'kidlaydilar.

Din tabiat, jamiyat, inson va uning ongi, yashashdan maqsadi hamda taqdiri insoniyatning bevosita qurshab olgan atrof-muhitdan tashqarida bo'lgan, uni yaratgan, ayni zamonda insonlarga to'g'ri, haqiqiy, odil hayot yo'lini ko'rsatadigan va o'rgatadigan ilohiy qudratga ishonch va ishonishni ifoda etadigan maslak, qarash, ta'limotdir.

Din muayyan ta'limotlar, his-tuyg'ular, toat-ibodatlar va diniy tashkilotlarning faoliyatlari orqali namoyon bo'ladi. U olam, hayot yaratilishini tasavvur qilishning alohida tariqasi, uni idrok etish usuli, olamda insoniyat paydo bo'lgandan to bizgacha o'tgan davrlarni ilohiy tasavvurda aks etishidir. Din

insonni tarbiyalashda asosiy tarbiyalovchi qudratga ega bo'lgan ma'naviy-axloqiy kuchdir.

Din asli nima ekanligi turlicha izohlansa-da, umumiy nuqtai nazar shuki, din ishonmoq tuyg'usidir. Ishonmoq tuyg'usi insoniyatning eng teran va ruhiy-ma'naviy ehtiyojlaridandir.

Din tushunchasiga olimlar tomonidan yuzlab ta'riflar berilgan. Bunda, turli soha va dunyoqarash egalari, o'z sohalari va qarashlaridan kelib chiqib dinga ta'rif berishgan.

Umuman olganda, olimlar muayyan e'tiqod din deb atalishi uchun **uch** asosiy xususiyatga ega bo'lishi lozimligini ta'kidlaydilar. Bulardan **birinchisi**, g'ayritabiiy iloh (yoki ilohlar) haqidagi tasavvurning mavjudligi. Har bir dinda topinish obyekti - Xudo bo'lishi shart hisoblanadi.

Mavjud dinlardagi Xudo haqidagi tasavvurlarni shartli ravishda ikkiga - *transsendent* va *immanent* ilohlarga bo'lish mumkin. Transsendent ilohlarga insonlar olamidani tashqarida, insonlarga hech qanday aloqasi bo'lmagan, qusur va nuqsonlardan xoli Xudolar kiradi. Bunga misol sifatida tom ma'noda islom dinidagi Alloh taolo va qisman xristianlikdagi Ota Xudo, yahudiylikdagi Yaxvelarni keltirish mumkin.

Immanent ilohlar deganda esa tabiatning bir bo'lagi sifatida tasavvur qilingan, insonlarga o'xshab ketadigan, biroq g'ayrioddiy yaratuvchilik, buzg'unchilik, rizqlantiruvchilik kabi kuchlarga ega bo'lgan Xudolar kiradi. Bunday turdagi ilohlar ko'pincha yo antropomorf (inson qiyofasida) yo zooantropomorf (yarim odam yarim hayvon) yoki zoomorf (hayvon) shaklda tasavvur qilinadi. Bunga misol sifatida Qadimgi Misr, Yunon, Rim sivilizatsiyalari, zamonaviy Hindiston, Xitoy, Yaponiya dinlarini sanash mumkin.

Ikkinchisi, Xudo bilan insonlarni bog'lab turuvchi kult yoki kultlar majmuasi. Yuqorida aytilganidek har bir dinda topinish obyekti - Xudo bo'lishi lozim. Yaratuvchi bilan insonni bog'lab turadigan ibodat va marosimlar majmui (qurbonlik, ro'za, bayramlar) kult deb ataladi. Kultlar kundalik yoki mavsumiy, yakka tartibdagi yoki jamoaviy kabi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Jumladan, islom dinida «Namoz mo'minning me'roji» (ya'ni Alloh taoloning huzuriga ko'tarilishi) hisoblansa xristianlikdagi «sirli marosimlar»da Muqaddas Ruhning o'zi ishtirok etadi, deb hisoblanadi. Shu tariqa, mavjud barcha dinlarda kultlar vositasida e'tiqodchilar o'z ilohlari bilan bog'lanadilar.

Uchinchisi esa e'tiqodchilarni o'zida jamlaydigan diniy tashkilotlarning mavjudligi. Diniy tashkilot, bu bir din izdoshlarining jamoaviy ravishda o'z diniy rasm-rusum, ibodat marosimlarini o'tkazadigan, diniy ta'lim oladigan muassasalaridir. Islomda - masjid, madrasa, xristianlikda - cherkov, seminariya, yahudiylikda - sinagoga va hokazo.

Dinlar tarixi, ular bilan bog'liq jarayonlar, dinning inson hayotining turli jabhalari bilan o'zaro ta'sirlashuvini o'rganuvchi fan «Dinshunoslik» deb ataladi.

Dinshunoslik barcha ijtimoiy fanlar qatori ham o'zining o'rganish obyektiga ega. U dinning paydo bo'lishi, ijtimoiy mohiyati va jamiyatdagi rolini tadqiq qilish bilan birga diniy e'tiqodlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi, ularning jamiyat taraqqiyotidagi evolyutsiyasini ilmiy jihatdan o'rganadi.

3. Dinning jamiyatdagi o'rni va vazifasi

Dinni yopiq va izolatsiya qilingan tizim sifatida o'rganish mumkin emas. U kishilarning ma'naviy hayotining o'ziga xos shakli bo'lib, kishilik jamiyatini turli davrlarida har-xil mavqega ega bo'lgan holda ijtimoiy tizimning boshqa elementlari bilan chambarchas bog'langan va o'zaro aloqadorlik kasb etgan. Mazkur aloqadorlik ijtimoiy ongda diniy g'oyalar qay darajada o'rin egallashiga, diniy faoliyat va diniy munosabatlar bilan bevosita bog'liq.

Dinning jamiyat hayotidagi o'rni quyidagicha namoyon bo'ladi:

-ijtimoiy g'oya, me'yor, munosabat, guruh va institutlarni muqaddaslashtiradi;

-diniy guruhlar axloqiy mushtaraklikni ta'minlaydi. Diniy faoliyat ijtimoiy faoliyatning ajralmas qismi hisoblanadi. Sotsial institutlar o'z ichida diniy va dunyoviy hokimiyatni birlashtiradi;

-dunyovilik tushunchasi diniy ong bilan bir safda mavjud bo'lishi.

-diniy ongni jamoa dunyoqarashidan keyin, boshqa tizimlarni ustun sanab, uni ikkinchi darajali deb qarash. Diniy guruhlarini etnik jamoalardan farqlanishi va hukumat bilan nomuvofiqlik mavjudligi, diniy hamda dunyoviy hokimiyatning turli institutlarga tegishli ekanligi;

-dinning hech qanday o'rni bo'lmagan jamiyat;

Dinning «funksiya» va «rol» tushunchasini farqlash lozim, ular bir biri bilan bog'liq, lekin o'xshash emas. Funksiya - bu dinning jamiyatdagi harakat usuli bo'lsa, rol - bu funktsiyani bajarish natijalarining jami yig'indisidir. Dinning funksiyalari quyidagilardan iborat:

Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi dinda inson, jamiyat, tabiatga nisbatan aniq bir qarashlarning turlari mavjudligi tufayli amalga oshiriladi. Din hayotni (mavjudotni) ma'lum nuqtai nazardan tushunish (dunyoni to'la va undagi ayrim hodisa va jarayonlarni alohida tushuntirish), dunyoni kuzatish (his qilish va idrok etish orqali dunyoni aks ettirish), dunyoni his qilish (hissiy qabul qilish yoki rad etish), dunyoviy munosabat (baho berish) va hokazolarni o'z ichiga oladi. Diniy dunyoqarash yaratganga nisbatan eng oliy tuyg'u va mezonlarni belgilaydi. Bunda mavjud borliqqa tushuncha berish, dinga ishonganlar uchun turli cheklashlar doirasidan chiqish imkonini beradi. Yorqin kelajak, huzur-halovatga

erishish uchun umid, azob-uqubat, baxtsizlik, yolg'izlik, tushkunlikdan ozod bo'lishni qo'llab-quvvatlaydi.

Kompensator funksiya ham odamlarning ongini qayta shakllanishini, ham turmushning obyektiv shart-sharoitlarini o'zgartirishdagi cheklanish, qaram bo'lish va ojizlikni to'ldiradi. Ruhiiy erkinlik orqali real jabr-zulm bartaraf etiladi; ijtimoiy guruhlar gunohga botish va azob chekish borasida teng huquqlik bo'ladi; diniy tashkilotlar tomonidan beriladigan xayr-ehsonlar, mehr-shafqat, tarbiya, daromadlarni qayta taqsimlash mazlumlarning musibatini yengillashtiradi va h.z. Umuman olganda, ruhiy zarbalarni bartaraf etish, tasalli berish, katarsis va ma'naviy ozuqa olish kabi kompensatsiyaning psixologik aspektlari muhim ahamiyatga egadir.

Kommunikativ funksiya muloqotni ta'minlaydi. U ham diniy, ham diniy bo'lmagan faoliyat va munosabatlarda vujudga keladi, axborot almashish, o'zaro ta'sir ko'rsatish, insonni inson tomonidan idrok etish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Diniy ong ikki xil muloqotni belgilaydi: dindorlarning o'zaro bir-birlari bilan muloqoti va dindorlarning ibodat, namoz, meditatsiya, maxfiy qarashlar paytidagi mediator va vositachilari tomonidan gipostazir jonzoqlar (xudo, farishta, o'lganlarning ruhi, avliyolar va b.) bilan muloqoti.

Regulyativ funksiya ma'lum bir g'oyalar, qadriyatlar, yo'l-yo'riqlar, stereotip qoliqlar, fikrlar, an'analar, rusumlar, institutlar orqali individ, guruh va jamoalarning faoliyati, munosabatlari, ongi va axloqini boshqarishdan iborat. Ayniqsa, me'yorlar tizimi (diniy huquq, axloq va h.z.), namunalar (taqlid uchun ko'psonli misollar), nazorat (qoidalar bajarilishini kuzatish), rag'batlantirish va jazo berish (haqiqiy va o'limdan keyin taqdirlanishiga va'da berish) muhim ahamiyatga ega.

Integratsion-dezintegratsion funksiyasi individ, guruh va institutlarni bir tomondan birlashtiradi, boshqa tomondan ularni ajratadi. Integratsiya shaxslar, ayrim ijtimoiy guruhlar, tashkilotlar, bir butun jamiyatdagi barqarorlik va chidamlilikni saqlasa, dezintegratsiya uni zaiflashishiga olib keladi. Integratsion funksiya ma'lum bir ma'noda yagona diniy e'tiqod mavjud bo'lganda amalga oshiriladi. Agar shaxslarning diniy ongi va xulq-atvorida bir-biriga muvofiq bo'lmagan g'oyalar, ijtimoiy guruh va jamiyatda bir-biriga qarama-qarshi konfessiyalar paydo bo'lsa, dinning funksiyasi dezintegratsion bo'ladi.

Madaniyatni targ'ib qilish funksiyasi oldin madaniyatning ma'lum bir qatlamlari - yozuv, kitob bosish, san'atning umuman rivojlanishiga yordam bergan bo'lsa, hozirda ba'zi madaniy fenomenlarni rag'batlantirib, ba'zilarini inkor etgan holda diniy, madaniy qadriyatlarni saqlash va ko'paytirish, ilmiy-ma'naviy merosni nasldan naslga qoldirish vazifalarini bajaradi.

Legitimashtirish-legitimlarni olib tashlash funksiyasi ba'zi jamoat tartiblari, institutlar, munosabatlar, me'yorlar, namunalarni majburiyat sifatida qonuniy qilish yoki ularning ba'zilarini qonundan chiqarish vazifalarini amalga oshiradi.

Din ma'lum huquqiy talab va majburiyatlarni ilgari suradi. Uning asosida ba'zi ko'rinishlarga ma'lum munosabatni shakllantirgan holda baho beradi. Bunda majburiy va e'tiroz qilib bo'lmaydigan xarakter muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagilardan qisqa xulosa qilib aytganda, din insoniyat tarixida, *birinchidan*, umuminsoniy axloq me'yorlarini o'ziga singdirib olib, ularni hamma uchun majburiy hulq-atvor qoidalariga aylantirgan; *ikkinchidan*, odamlarning bahamjihat yashashiga ko'malashgan; *uchinchidan*, odamlarda ishonch hissini mustahkamlagan hamda hayot sinovlari, muammo va qiyinchiliklarni yengib o'tishlarida kuch bag'ishlagan; *to'rtinchidan*, umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolish hamda avloddan-avlodga yetkazishga yordam bergan va shu yo'l bilan madaniyat rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan.

4.Dinlarni tasniflash. Dinshunoslar turli ilm-fan soha vakillari bo'lib, dinlarni o'zlari xos bo'lgan ilm yo'nalishi nuqtai nazaridan o'rganib, turlicha yondashganlar. Shuning uchun ular o'rtasida ba'zi ixtiloflar bo'lishi tabiiydir. Masalan, din tarixi bilan shug'ullanuvchi olimlar dinlarning yuzaga kelish tarixiga ko'ra davriy jihatdan yondashib tadqiq etganlar. Boshqa bir guruh olimlar dinlarni paydo bo'lgan va tarqalgan mintaqalariga ko'ra tadqiq etganlar. Ayrim dinshunoslar diniy nuqtai nazardan yondashib, dinlarni o'rganganlar.

Jumladan, Yoakim Vax (Joachim Wach), dinlarni «asoschisi bor dinlar», «an'anaviy (rasm-rusumli) dinlar»ga, Gustav Menshing esa «milliy dinlar», «jahon dinlari» ko'rinishida ikkiga bo'ladi. Annemari Shimmel esa dinlarni - ilk-qabilaviy, milliy, jahon dinlari, deb uchga bo'ladi. Shu bilan birga ba'zi tadqiqotchilar quyidagi tasnifni keltiradilar:

1. Sakramental (diniy marosim va rasm-rusumlarga tayanuvchi) din,
2. Profetik (Payg'ambarlarga tayanuvchi) din,
3. Mistik (ruhiy olamga yo'naltirilgan) din.

Islom ulamolari dinlarni, «haq» va «botil» yoki vahiyga tayanuvchi ilohiy dinlar, vahiyga tayanmaydigan tabiiy dinlar kabi ikkiga bo'lishgan. Ibn Hazm (vaf. 456/1064) va Shahrisoniy (vaf. 548/1183) kabi musulmon tadqiqotchilari, haq dinlar uchun «**milal**», botil dinlar uchun esa «**nihal**» so'zlarini ishlatishni ma'qul deb topishgan.

Dinlarni tasniflashda mintaqaviy yondashuvdan ham keng foydalanilib, uning o'ziga xos jihati shundaki, mintaqadagi aynan bir dinni ikkinchi dinga ta'siri va o'zaro qorishuvi yoki turli mintaqa dinlarini o'zaro o'xshash jihatlari yoki farqli tomonlarini o'rganishdan iborat. Dinlarni quyidagi omillar asosida tasnifga bo'lish mumkin:

1. Qit'alarda tarqalishiga ko'ra Afrika, Osiyo, Yevropa, Amerika va Avstraliya dinlari tarzida tasniflash. Biroq bu unchalik munosib tasnif emas. Chunki, shunday dinlar ham borki, ular bir necha qit'alarga tarqalgan. Xususan, islom va xristianlik deyarli barcha qit'alarda mavjud. Shuningdek, ba'zi qit'alarda ozchilikni tashkil etuvchi boshqa dinlar vakillari ham bo'lishi bilan birga deyarli

aksar aholi bir dinga e'tiqod qiladi. Masalan, Yevropada asosan xristianlik ko'p tarqalgan, islom dini Amerikaga nisbatan Afrikada ko'proq tarqalgan. Osiyo qit'asida islom, hinduiylik, buddaviylik, konfutsiylik, sintoiylik dinlari aralash tarqalgan. Ba'zan bir qit'ada paydo bo'lgan din boshqa qit'ada keng yoyilgan. Masalan, xristianlik Falastinda vujudga kelgan bo'lsa-da, asosan Osiyo qit'asidan tashqarida tarqaldi.

2. Jo'g'rofiy mintaqasiga ko'ra Sharq dinlari va G'arb dinlari tarzida tasniflash. Bu dunyoning qutblarga bo'linishiga monand siyosiy va madaniy tafovutni aks ettiruvchi keng jo'g'rofiy tasnifdir. Sharq dinlariga hinduiylik, buddaviylik, konfutsiylik, sintoiylik, daolik va boshqa Uzoq Sharq dinlari kiritiladi.

G'arb dinlariga yahudiylik, xristianlik va islom dinlari kiritiladi. Aslida islom dinini G'arb yoki Sharq dini deb bo'lmaydi. U jo'g'rofiy jihatdan Sharqda yuzaga kelib, G'arb mamlakatlarida ham keng tarqalgan. Yahudiylik va xristianlik ham aslida Sharq dinlari bo'lib, Yaqin Sharqda vujudga kelgan va G'arb mamlakatlarida keng yoyilgan.

3. Qadimgi dinlar siyosiy mintaqalarga ko'ra Mesopotamiya dinlari, Suriya mintaqasi dinlari, Kichik Osiyo yoki Onado'li dinlari, Fors dinlari tarzida tasniflanadi.

4. Dinlarning mamlakatlar hududlariga ko'ra Falastin dinlari, Arabiston yarim oroli dinlari, Meksika dinlari, Hind dinlari, Xitoy dinlari, Yapon dinlari tarzida tasniflanadi.

Uzoq Sharq dinlari kabi ba'zi mintaqa dinlarini diniy mavzusiga ko'ra aniq belgilash imkoni bo'lmagan ko'p hollarda jo'g'rofiy tasnif qulay ilmiy tasnifdir. Masalan, yahudiylik, xristianlik va islom dinlarini tavhid (yakkaxudolik, monoteizm) asosida umumlashtirilsa, Uzoq Sharq dinlarini yagona diniy tushuncha asosida umumlashtirib bo'lmaydi. Bunday holatda muammoning yechimi sifatida jo'g'rofiy tasnifga murojaat qilish mumkin.

Dinlar unga e'tiqod qiluvchilarning soni, miqyosi, o'zining ma'lum millat yoki xalqqa xosligi yoxud millat tanlamasligiga ko'ra turli guruhlarga bo'linadi. Bu guruhlar son jihatdan qancha bo'lishidan yoki nazariy jihatdan qanchalik yetuk bo'lishidan qat'iy nazar, ularni mutlaqlashtirib bo'lmaydi. Chunki, har qanday tasnif ma'lum bir jihatga e'tibor berib, boshqa qirralarni qamrab ololmaydi. Hozirgi kunda din tipologiyasida dinlarning quyidagi tasniflari mavjud:

- tarixiy-geografik jihatga ko'ra;
- etnik jihatga ko'ra;
- e'tiqod qiluvchilarining soniga ko'ra;
- hozirgi davrda mavjudligi jihatidan (tirik va o'lik diniy tizimlar) va h.k.

Bugungi kunda, dinshunoslikka bag'ishlangan adabiyotlarda asosan quyidagi tasnif keltiriladi:

1) primitiv diniy tasavvurlar (urug'-qabila dinlari) - totemistik, animistik tasavvurlarga asoslangan, o'z urug'idan chiqqan sehrigar, shaman yoki qabila boshliqlariga sig'inuvchi dinlar. Ular millat dinlari va jahon dinlari ichiga singib ketgan bo'lib, hozirda Avstraliya, Janubiy Amerika va Afrikadagi ba'zi qabilalarda saqlanib qolgan;

2) millat dinlari - ma'lum millatga xos bo'lib, boshqa millat vakillari o'ziga qabul qilmaydigan dinlar. Ularga yahudiylik (yahudiy millatiga xos), hinduiylik (hindlarga xos), konfutsiylik (xitoy millatiga xos), sintoiylik (yaponlarga xos) kiradi;

3) jahon dinlari - dunyoda eng ko'p tarqalgan, kishilarning millati va irqidan qat'iy nazar unga e'tiqod qilishlari mumkin bo'lgan dinlar. Ular safiga odatda buddaviylik, xristianlik va islom dinlarini kiritadilar.

Bundan tashqari dinlar ta'limotiga ko'ra monoteistik - yakkaxudolik (yahudiylik, islom) va politeistik - ko'pxudolik (hinduiylik, konfutsiychilik) dinlari va h.k.ga bo'linadi. Dinshunoslikka oid zamonaviy tadqiqotlarda yahudiylik, xristianlik va islom dinlarini Ibrohimiy dinlar (Avraamicheskiye religii) yoki samoviy dinlar deb atash ham kuzatilmoqda.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Dinshunoslik fanini o'qitishdan maqsad nima?
2. Dinshunoslik fanining rivojlanish bosqichlari haqida nimalarni bilasiz?
3. Dinshunoslik alohida fan sifatida qachon shakllangan?
4. Yevropalik ilk dinshunoslardan kimlarni bilasiz?
5. Dinshunoslikning qanday sohalari mavjud?
6. Dinga qanday ta'riflar berilgan?
7. Dinni o'rganishda qanday yondashuv turlarini bilasiz?
8. Din jamiyatda qanday vazifalarni bajaradi?
9. Dinning regulyatorlik vazifasi deganda nimani tushunasiz?
10. Dinning kompensatorlik vazifasi nimalardan iborat?
11. Dinning integratorlik vazifasiga nimalar kiradi?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Dinshunoslik fanining yuzaga kelishi haqida so'zlab bering.
2. Dinshunoslik fanining maqsad va vazifalari haqida so'zlab bering.
3. Turli olimlar tomonidan dinga berilgan ta'riflar haqida ko'rgazmali slayd tayyorlang (MS Power Point).

Adabiyotlar

1. Dunyo dinlari tarixi. O'quv qo'llanma. –T., Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2011.

2. Dinshunoslik asoslari. O'quv qo'llanma. –T., Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2013.
3. Мень А. История религии. – М.: 1994.
4. Петер Антерс. Религии современности. История и вера. –М.: Прогресс–Традиция, 2001.
5. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. – М.: 1996.
6. Яблоков И.Н. Основы религиоведения. – М. 1998.

2-mavzu. MARKAZIY OSIYO DINLARI

Reja:

1. Markaziy Osiyo xalqlari qadimgi diniy e'tiqodlari: shomonlik, tangrichilik.
2. Zardushtiylikning teologik tizimi.
3. Buxoro yahudiylari jamoasi tarixi.
4. Markaziy Osiyoda buddaviylik tarixi.
5. Xristianlik ta'limotining tarqalishi.

Tayanch tushunchalar: *Shomonlik, Tangri, Erlik, Umay, Jumay, Olqish, Axuramazda, Axriman, Zardusht, Avesto, Fravashi, Yasna, Yasht, Videvdat, Visperad, stupa, buxoro yahudiylari, kosher qoidalari, xristianlar, nestorianlar.*

Mavzu o'quv maqsadi: Markaziy Osiyo xalqlari qadimgi diniy e'tiqodlari, shomonlik, Tangrichilik, Zardushtiylik va Moniylik dinlarining kelib chiqishi, asoschisi, Markaziy Osiyoda buddaviylik tarixi, xristianlik ta'limotining tarqalishi, dinlarning muqaddas manbalari, ularning paydo bo'lishidagi tarixiy jarayonlar haqida talabalarda keng tasavvur hosil qilish.

1. Markaziy Osiyo xalqlari qadimgi diniy e'tiqodlari: shomonlik, tangrichilik, zardushtiylik, moniylik. Markaziy Osiyo o'zining geografik va geosiyosiy joylashuvi tufayli turli madaniyatlar va sivilizatsiyalarning to'qnashuv nuqtasiga aylandi. Osiyo qit'asining Kaspiy dengizi va Orol-Irtish suv havzalaridan to hozirgi Pokiston va Hindistongacha bo'lgan katta qismini egallagan mintaqqa - Markaziy Osiyo xalqlarining tarixiy ildizlari uzoq o'tmishga borib taqaladi. Ushbu xalqlar haqidagi yozma ma'lumotlar yunon manbalari va miloddan avvalgi VI-IV asrlarga oid qadimgi eron va xitoy yozuvlarida uchraydi.

Mintaqa Yevroosiyo markazida joylashgan bo‘lib, Sharq bilan G‘arbni bog‘lovchi bo‘g‘inga, turli xalq va elatlarning, shuningdek, diniy tizim va e‘tiqodlarning doimiy aloqa maydoniga aylandi. Bunday etnik va diniy turfaxillik natijasida shunday vaziyat yuzaga keldiki, u ko‘plab dinlarning (zardushtiylik, buddaviylik, yahudiylik, xristianlik) yo‘qolib ketishiga qaramay, hozirgi paytda mintaqada yashovchi xalqlarning urf-odatlarida saqlanib qoldi.

Shomonlik. Markaziy Osiyo xalqlari qadimgi diniy e‘tiqodlaridan biri sifatida shomonlikni qayd etish mumkin. Shomonlik e‘tiqod va an‘analari inson ongida g‘ayritabiiylik to‘g‘risidagi tasavvurlar to‘liq shakllangan vaqtda paydo bo‘lgan. Ushbu e‘tiqod oddiy insonning dahshatli va tushunarsiz, g‘ayritabiiy va sirli holatlarini tushunishi va aql kuchidan ustun turishi bilan bog‘liqdir. Shomonlik bu omillar orqali jamoalar hayotining tashqi va ichki ziddiyatlarini qamrab oladi. Shomonlikning turli vazifalariga (ruhlarni haydash, falokatlarining oldini olish, yomg‘ir chaqirish, afsun qilish va h.k.) kelsak, ular ushbu e‘tiqodning asosiy mohiyatiga qo‘shimchadir.

Shomonlikdagi asosiy, hal qiluvchi holat shomon tanasiga ruhlarning joylashishi to‘g‘risidagi tasavvurdir. Odamlar shomonning o‘ziga xos trans holatini ko‘rganlarida uni o‘zi chaqirgan ruhlar egallab oldilar, deb o‘ylaydilar. Bunda, shomon ko‘pincha o‘z harakatlarida animistik obraz yoki shu obrazlarni eslatuvchi predmetlarni qo‘llaydi. Ruhlarini chaqirish shomonlik harakatlarini ta’sirchan jamoaga yo‘naltirib, ulardan o‘z manfaatlari yo‘lida foydalanishni taqozo etadi.

Shomonlik yovuz va yaxshi ruhlarni tan oladi. Bunda ayrim shomon jamoalari oddiy kishilar ruhi o‘ladi, shomon ruhi esa abadiy deb hisoblaydilar. Ruhlar tomonidan o‘g‘irlanib, shomonlar tomonidan topilib, inson tanasiga qaytarilgan jon haqidagi g‘oya faqat shomonlik doirasida tushuntirilishi mumkin. Bu ayniqsa, shomonning davolash usullarida, kasal tanasidan yovuz ruhlarni haydashida yorqin namoyon bo‘ladi.

Markaziy Osiyo xalqlarida shomonlik reliktlari turli ko‘rinishlarda kuzatiladi. Xalq orasida turli ko‘rinishdagi bemorlarni davolash «duoxonlik» bilan boshlanib, kasalni tol navdalari bilan «urish» orqali amalga oshiriladi. Bunda tol navdalari qirqta bo‘lishi kerak. Shu kabi marosimning yana bir turi - «kinna», ya’ni bemor tanasidan kasalni haydashning alohida usulidir.

Shomonlik elementlari sifatida kuyovnavkarlik bilan bog‘liq bo‘lgan odatni - kuyovning kelinning uyiga jo‘ralari bilan jo‘raboshi boshchiligida qiyqiriqlar bilan bazmga borish marosimini ko‘rsatib o‘tish mumkin. Jo‘raboshi qo‘lida tol navdalarini ushlagan holda navkarlar boshi uzra yelpiydi, bunga javoban navkarlar jo‘r bo‘lishib qiyqirishadi. Bularning barchasi kuyovdan yovuz ruhlarni haydashga qaratilgan. Shu bilan birga, o‘zbek, tojik va boshqa xalqlarda biror kimsa uzoq vaqt kasal bo‘lsa, u yaqinlari, tanishlari yoki tabiblar maslahatiga ko‘ra, sog‘ayishning birdan bir yo‘li - bu ruhlar bilan aloqa qilish missiyasini

bo'yniga olish ekanligiga ishonadi. Bunday holat xalq orasida «odamli» deyiladi, ya'ni uning ketida qandaydir kuchlar bor deb hisoblanadi. Bunday odamlar asta-sekin insonlarni «davolash» bilan shug'ullana boshlaydi.

O'zbeklarda ko'pincha kasalliklar yovuz ruhlar makr-hiylasi tufayli kelib chiqadi deb hisoblanadi. Hali ham o'zbek xalqi orasida ruhlar hokimiyati odamlar taqdirini, tabiat ko'rinishlarini aytib berishiga ishonuvchi kishilar mavjud. Childirma sadosi va marosim aytimlari ba'zi kishilarni kasalliklardan forig' bo'lishiga ishonishga olib kelmoqda. Folbin-baxshilarga asosan ayollar yaqinlari kasal bo'lib yotib qolganda, oilaviy hayotlarida o'zaro kelishmovchiliklar yuz berganda, biror buyumi yoki jonivorlari yo'qolganda, farzandsizlik holatida, umuman, oila turmush tarzida og'ir vaziyatlarda murojaat qiladilar.

Shomonlik, folbin-baxshichilik (yoki azayimxonlik) amallari juda xilma-xil va keng qamrovlidir. Ushbu vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda shu toifadagi kishilar benihoyat ulkan g'ayritabiiy qobiliyat sohiblari bo'lmog'i lozim deb hisoblashgan. Ular homiy ruhlar yordamida asosan quyidagi to'rtta muhim vazifani bajarganlar. *Birinchidan*, kasallik sababi va uni davolash yo'llarini bilish. *Ikkinchidan*, turli-tuman marosimlar asosida bemorlarni davolash. *Uchinchidan*, kelajak va inson taqdirini oldindan bashorat qilib, shu jumladan, uzoq masofada yashovchi kishilar taqdirini ham oldindan aytib bergan, va nihoyat *to'rtinchidan*, bedarak ketgan odamlar, yo'qolib qolgan hayvonlar va narsa-buyumlarni qidirib topish. Shuningdek, folbinlar buyumlar kim tomonidan o'g'irlanganligini homiy ruhlar ko'magida aniqlashtirgan holda qidirib topish singari vazifalarni ham bajaradilar.

Folbinlik yoki azayimxonlik vazifalarini ado etish uchun kishilardan maxsus qobiliyatga ega bo'lishlari zarur hisoblangan. Ushbu iqtidor ko'pincha tug'ma bo'lmasdan, ma'lum jiddiy tayyorgarlik natijasidagina egallangan. Buning uchun tanlangan nomzod qirq kun davomida o'z xonadonida tashqi dunyodan ajralgan holda chillada o'tiradi. Bu davr shomonlikning «chilla davri» hisoblanadi. Umuman, xalq tasavvurida insonlarni ins-jinslar ta'siridan eson-omon asrash ularning chilla davri (chilla - forscha «chixil» - qirq degan ma'noni bildiradi) tartib qoidalarga qanchalik rioya qilishlariga bog'liq bo'lgan. Chilla inson hayotidagi xatarli, eng og'ir va eng mas'uliyatli davrni anglatuvchi atama hisoblanadi.

Inson hayotining uch davri bilan bog'liq holda chilla davri urf-odatlaridan, kishilar uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Avvalo shuni eslash lozimki, har uch davrdagi chilladan ko'zlangan asosiy maqsad, chillali odam va ushbu xonadonni yovuz kuchlar, yomon ko'zlar hamda turli ins-jinslar ta'siridan himoya qilish bo'lgan. An'anaga ko'ra, har uch chilla davrida, ya'ni tug'ilganda, nikoh to'yi va motam marosimda ham chillali xonadonda qirq kun mobaynida ushbu uy chirog'i o'chirilmaydi va chillali odam yolg'iz qoldirilmaydi. Shuningdek, har uch chillaning ham aynan bir xil kunlari (ko'pincha uchinchi, yettinchi, yigirmanchi, qirqinchi)ga ko'proq e'tibor qaratiladi va bu davrda chillali uyga isiriq tutatib turish doimiy shartlardan biri hisoblangan.

Baxshilarning qarashlariga ko'ra, folbin-baxshilar tomonidan tutiladigan

chilla turlicha bo‘lib, ular orasida eng og‘iri va xavflisi baxshilar tomonidan tutiladigan «qora chilla» hisoblanadi. «Qora chilla»da o‘tiradigan kishi 40 kun mobaynida bir uydan tashqariga chiqmagan holda chimildiqning ichida o‘tirishi lozim bo‘lgan. U bu davrda boshqa odamlar bilan gaplashmasligi va faqat o‘z uyida yaqin kishisi tomonidan pishirib berilgan pok ovqatni yeyishi lozim bo‘lgan. Bu davrda bo‘lg‘usi baxshining qabristoniga borishi, o‘lik ko‘rishi, ariqda oqayotgan suvdan o‘tishi qat‘iy taqiqlangan. Bu jarayonda bo‘lg‘usi baxshi doimiy ravishda eng yaqin kishisi yoki ustoz baxshi nazoratida bo‘lgan. Agar bo‘lg‘usi baxshi nazoratsiz qolib, tashqariga chiqib ketsa, ruhiy xastalikka chalilib esdan og‘ishi ta’kidlagan.

Vodiyda yashovchi ko‘plab o‘zbek va tojik folbin-baxshilari (azayimxonlari) esa kasallik xuruj qilganida uqalash orqali tanani qizdirib, bemorni terlashga majburlaganlar. Ayrim baxshilar ko‘kyo‘tal, bosh og‘rig‘i, bepusht ayollarni davolagan bo‘lsalar, boshqalari shol, soqov bo‘lib qolgan, badaniga turli toshmalar toshgan kishilarni, ruhiy kasallangan kishilarni davolar ekanlar. Baxshi oldiga kelgan bemorning qaysi a‘zosi og‘riyotganligini bemor tashrifi tufayli uning o‘zining ham tanasidagi o‘sha a‘zo og‘rishidan bilib olar ekan. Marosim davomida baxshi bilan birga bemorning yonida o‘tirganlar ham ba’zida jazava holatiga tushganlar. Shundan so‘ng baxshi bemorni yettita yoki to‘qqizta tol va jiyda xivchinlari bilan o‘ng tomonidan boshlab urgan va jinlarni go‘yo chap tarafdin haydab chiqargan. Odatda, tol xivchinlari yoki mevali daraxt shoxlari kasallik holatiga qarab ishlatilgan. Bemor yengilroq xasta bo‘lsa mevali daraxt, og‘irroq kasal bo‘lsa mevasiz daraxt (tol) xivchinlaridan foydalanilgan. Tol yoxud mevali daraxt xivchinlari ishlatilishiga qarab, go‘yoki yovuz ruhlarni kasal tanasidan yakuniy haydash bo‘lgan. Ko‘chirma kunida baxshi bemor yelkasi, qo‘llarini silagan holda uning tanglayini ko‘tarib qo‘ygan.

Markaziy Osiyo xalqlari hayotidan keltirilgan mazkur misollar shomonlik an‘analarining nafaqat qoloq dunyoqarash shakllari sharoitida, balki madaniy-tarixiy rivojlangan jamiyatda ham yashovchanligini yaqqol namoyon etadi. An‘analar ko‘pincha o‘zgaradi, moslashadi, amaldagi rasmiy din talablarining u yoki bu jihatlariga ma‘lum darajada birikadi. Chunonchi, islom sharoitida shomonlik harakatlari odatda musulmon an‘analariga ko‘ra fotiha bilan yakunlanadi, biroq ayrim folbinlar musulmonlikka to‘g‘ri kelmaydi deb fotiha qilmaydigan hollar ham uchrab turadi.

Tangrichilik. Tangrichilik osmon xudosi «Tangri»ga e‘tiqod qilgan qadimiy turkiylarning dini bo‘lib, mil.avv. 2-ming yillik oxiri va 1-ming yillikda vujudga kelgan. Ko‘pchilik mutaxassislar oliy osmon xudosi shumerlarda – «Dingir», qadim xitoyliklarda - «Tyan» va xunnlarda - «Chenli» nomi bilan mavjud bo‘lganidan kelib chiqib, ularda aynan bir xudo - Tangri nazarda tutilgan, deb e‘tirof etadi. Olimlar mazkur qiyosga tayangan holda tangrichilik eng qadimgi dinlardan biri ekanini ta’kidlaydilar.

Ayrim tadqiqotchilar fikricha, 5-6 ming yillar muqaddam qadimgi Shumerdan Oltoygacha bo‘lgan ulkan hududda protooltoy qabilalari yashagan.

Qadimgi shumerlar qadimgi turk tiliga yaqin bo'lgan protooltoy tili lahjasida so'zlashganlar. Shu davrda Tangrichilik protooltoy xalqlarining eng qadimgi dini, insoniyat tarixidagi ilk monoteistik dinlardan biri sifatida shakllangan.

Tangrichilik qadim zamonda jahonda eng keng tarqalgan dinlardan biri bo'lgan. Qadimgi oltoy xalqidan kelib chiqqan turkiy, mongol, tungus-manjur, koreys va yapon xalqlarida Tangrichilikning izlari hozirgacha saqlanib qolgan.

Mil. av. 1-ming yillikdan boshlab oltoy xalqlarining turkiy xalqlar guruhi G'arbga qaytish borasida harakatini kuchaytirgan. Hunnlar, sak, massaget, yueyji, kushon, eftaliylar yagona osmon ruhi – Tangriga sajda qilganlar. Diniy qarashlar sodda va tushunarli bo'lgani, diniy marosimlarning qat'iy bajarilgani ularning ming yillar davomida avloddan avlodga o'tib kelishini ta'minlagan. Ba'zi olimlar tangrichilikda «Olqish» («Qo'shiqlar to'plami») yozma manbasi bo'lgani va unda tangrichilik aqidasi, marosimlari va ibodat qilish tartiblari bayon etilganini ta'kidlaydilar.

Tangrichilik ta'limotiga ko'ra, Tangri bu – Moviy Osmon, Buyuk Osmon sohibi ruhi bo'lib, uning doimiy makoni osmon deb hisoblangan. Tangri so'zi turkiy xalqlarda Tengri yoki Tengeri (oltoy), Tengri (qipchoq), Tanri (turk), Tengri (tatar), Tangara (yoqut), Tengiri (kumiq), Teyri (bolqor-qorachoy), Tenger (mo'g'ul), Tura (chuvash) shakli ham ishlatilgan. Tangri butun borliqning yaratuvchisi, cheksiz fazoda faqat uning o'zi hamma narsadan voqif, adolatli va marhamat egasi bo'lgan erkak qiyofadagi yagona xudo sifatida tasavvur qilingan. Butun borliq bo'ysunuvchi Tangri insonlar, xalq va davlatlarning taqdirini belgilaydi deb e'tiqod qilingan.

Milodiy V-VIII asrlarga oid O'rxun-Enasoy yodgorliklari bitiklarida Tangri yagona, azaliy, abadiy, hayot beruvchi, yaratuvchi, o'ldiruvchi, hukm qiluvchi, yordam beruvchi, jazolovchi, bandaning duosini qabul qiluvchi, himoya qiluvchi va mag'firatiga oluvchi, hamma narsani biluvchi, insonlarga ilm beruvchi va yo'l ko'rsatuvchi sifatlar bilan maqtalgan. Shuningdek, bitiklarda u hoqonlarni hokimiyat bergan va mustaqil davlat tuzishlariga ko'maklashgani ham qayd etilgan.

Qadimgi turkiylar e'tiqodiga ko'ra, butun borliq ustidan yagona hukmdor Tangri o'ziga bir qator ko'makchi ma'budlarni ham yaratgan. Jumladan, ushbu panteon Umay (Jumay, ona ma'buda), Erlik (ota ma'bud), Yer, Suv, Olov, Quyosh, Oy, Yulduzlar, Havo, Bulut, Shamol, To'fon, Momoqaldiroq, Chaqmoq, Yomg'ir, Kamalak ma'budlaridan iborat bo'lgan. Tangri Yer va boshqa ruhlar (Yurt egasi, Suv onasi) bilan Yer olami ishlarini hal qilib, barcha jonzotlarning umrini belgilagan.

Yerda hayotning sababchisi bo'lgan Umay (aynan «yo'ldosh») ma'budi ayol qiyofasida va «hayot onasi» deb e'zozlangan. Ushbu ma'buda – xonadon o'chog'i, farzandlar, homiladorlar homiysi hisoblangan. Qadimiy yozuvlarda quyidagilar bitilgan: «Osmon ilohi, Umay va Yer suv bizga zafar olib keldi!». Turkiy xalqlar

Umayni hosildorlik ma'budasi sifatida ham e'zozlashgan (ona Yer, ona Tuproq, ona Vatan). VII-VIII asrlarga oid runiy yozuvlarda u haqda qayd etilgan. Ayrim tadqiqotchilar Umay obrazi genetik jihatdan eroniylarning mifologik qushi Humoy bilan bog'liq bo'lganini ta'kidlaydilar. E'tiqodga ko'ra, Humoyning soyasi tushgan inson baxtli bo'lgan. Bir qator turkiy xalqlar mifologiyasida Umayga e'tiqod qilish qoldiqlari saqlanib kelgan.

Erkak jinsidagi Erlik o'lim sababchisi bo'lib, uning makoni Yerosti olami hisoblangan.

Tangrichilikka ko'ra, olam 3 qavatdan iborat. Yuqori olamning hukmdori, bosh ilohi Tangri hisoblangan. O'rta olamni Yer-Suv, Quyi olamni Erlik (Erklig) boshqargan. Tangri samodan turib dunyoni o'z izmiga solgan: insonlarning taqdiri, tabiat hodisalari, xoqonlarga donolik, hokimiyat va b. U o'z xohish istagini so'z bilan ifodalagan, hissiyotlarga ega (antromorfizm), ammo hukmini tabiat orqali bildirgan.

Ko'rinmaydigan Yer osti olami barcha yovuz ruhlarning makoni bo'lib, ularga qudratli Erlik boshchilik qilgan. To'qqiz qatlamlararo ko'chib yurish imkoniga ega Yer olamida hayot va o'limning mavjudligi tufayli u yerda odamlar orasida ma'lum vaqt bo'la oladi xolos. Yer osti olamida Yer olamidan farqli ravishda barcha chegaralar ko'rinib turadi va boshqa hududlarga o'tish o'ziga xos eshiklar yordamida amalga oshadi. Yer osti va suv olami tirik jonzoatlari Erlik tasarrufiga kiradi. Inson vafotidan keyin ko'milgach, uning jismi eng quyi qatlama tushib boradi.

Tangrichilikda Tangri va Yer ikki qutb sifatida qaralsa-da, ular orasida o'zaro hamkorlik mavjud deb e'tiqod qilingan. Inson Yerda tug'ilib, Yerda yashagan. U vafot etganda, Yer uni o'z bag'riga olgan. Yer insonga faqat moddiy bo'lagini bera olgan. Lekin inson boshqa mavjudotlardan farqlanib turishi uchun Tangri unga, ruhiy kuch bo'lgan «qut» (quvvat) va «sur» (ruh)ni ato etgan deb e'tiqod qilingan.

Maqdisiy, turkiy xalqlar «bir Tangri» so'zi bilan qasam ichganliklarini qayd etadi. Uning sharafiga iyun oyining o'rtasida ommaviy bayramlar o'tkazishgan. Olov yoqib, tabiat qo'ynida, otni qurbonlik keltirishgan. Tangriga insonlar qo'llarini yuqoriga ko'targan holda yerga qarab ta'zim qilishgan. Ilohdan omad va salomatlik so'rashgan. Bayram aksariyat holda kamondan o'q otish va mehmondorchilik qilish, qimiz ichish bilan yakunlangan.

Tangrichilikda tabiat va inson o'rtasida chegara daxlsizligini saqlashga alohida e'tibor bilan qaralgan. Agar inson tabiatga me'yordan ortiq zarar yetkazsa, unda tabiat ruhlarining roziligiga erishish uchun qurbonlik keltirish zarur bo'lgan. Qurbonliklar yirik tog'lar yoki daryolar oldida ommaviy ravishda o'tkazilgan. Daraxtlar orqali ma'budlar oziqlanadi, - deb e'tiqod qilingani sababli qurbonlik qonlari daraxtlar ostiga quyilgan. Lekin, odamlar tabiat ruhlarini o'zlariga hamkor sifatida qarashgan, ularni qarindosh yoki ajdodlar ruhlari deb bilishgan.

Umuman olganda, qadimiy turkiylarning dunyoqarashida borliqning cheksizligi, hayotning doimiy harakat va muntazam yangilanishda ekani muhim o‘rin egallagan. Ayni paytda Ruhning ko‘chib yurishiga ishonganligi bois inson tiriklik chog‘ida borliqning bir bo‘lagi sifatida barcha diniy marosimlarni to‘la ado etishi lozim, aks holda yovuz ruhlar qatoridan joy oladi, deb e‘tiqod qilingan.

Zardushtiylik. Spitama qabilasidan bo‘lgan Pourushaspa o‘g‘li Ashoga Zaratushra (yunoncha – Zoroastr, pahlaviycha – Zaraxustra «boqiy yulduz» va «chiroyli tuyalarga ega bo‘lgan») ushbu dinning asoschisi hisoblanadi. Zardushtiyalar e‘tiqodiga ko‘ra, bu nom unga Axura-Mazda (yunoncha, Ormuzd – «Donishmandlik sohibi») tomonidan berilgan. Zardushtning yashagan davri va joyi haqida turli taxminlar mavjud. Tadqiqotchi M.Boysning ta‘kidlashicha, u mil. avv. 1500-1200 yillar orasida yashagan. Uning fikricha, Zardusht o‘z da‘vatini Gushtasb Luxrasb ismli kayoniylar podshohi davrida boshlagan. Bunga u zamonaviy zardushtiylarning hozirgacha mil.avv. 1738 yil shoh Vishtasp tomonidan qabul qilingan «fasli» kalendaridan foydalanib kelayotganlarini dalil qilib ko‘rsatadi.

Zardushtiylikning vatani masalasida ikki xil qarash mavjud. Jumladan, ayrim olimlar zardushtiylik Qadimgi Eron hududida keng tarqalgani, «Avesto»ning sharhlari pahlaviy tilida yozilganidan kelib chiqib, uning vatani Midiya (hozirgi Eron hududi) deb hisoblasalar, ko‘pchilik tarixchilar esa «Avesto»da Xorazm Zardushtning vatani, Axura-Mazda bilan aloqa bog‘langan va ozarxurra (muqaddas olov) birinchi bor yoqilgan joy ekani qayd qilinganiga asoslanib, Xorazmni e‘tirof etadilar.

Zardushtiylikning muqaddas manbasi «Avesto» («Apastak», «Ovisto», «Ovusto», «Abisto», «Avasto» - «joriy qilingan qat‘iy qoidalar») sanskrit tiliga yaqin o‘ziga xos (avesto tili) tilida yozilgan. Uning «Gat»lar nomli qismi Zardusht qalamiga mansub deb hisoblanadi. Ko‘pchilik tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, Xorazm, Gava (So‘g‘d), Marg‘iyona (Marv), Baqtriya (Balx), Orol dengizi (Vorukasha yoki Vurukasha) va Amudaryo (Daiti) kabi nomlarning tilga olingani «Avesto» O‘rta Osiyoda mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmida vujudga kelganini tasdiqlaydi. Dastlab «Avesto» matnlari og‘zaki ravishda saqlanib kelgan. Uning eng qadimiy qismlari II ming yillik oxiri I ming yillik boshlariga oid bo‘lib, keyingi asrlarda uning tarkibi turli diniy urf-odatlar bayoni, axloqiy, huquqiy qonun-qoidalar bilan to‘ldirilib borilgan. Milodiy uchinchi asrda qonunlardan iborat Avestoning sharhi «Zend» (parfiyoncha, «sharhlangan matn») yozilgan. Zamonaviy zardushtiylarning fikriga ko‘ra, «Avesto»ning to‘liq qismi yetib kelmagan bo‘lsa-da, uning dastlabki yozma nusxasi 12 ming qora mol terisiga bitilgan edi. Abu Rayhon Beruniy «Podshoh Doro ibn Doro xazinasida (Abistonning) o‘n ikki ming qoramol terisiga tillo bilan bitilgan bir nusxasi bor edi. Iskandar (Aleksandr Makedonlik) otashxonalarini vayron qilib, ularda xizmat etuvchilarni o‘ldirgan vaqtda uni kuydirib yubordi. Shuning uchun o‘sha vaqtda

Abistonning beshdan uchi yo‘qolib ketdi», deb aytgan so‘zlari yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi.

«Avesto» mil. avv. I asrda Arshakiylar sulolasi davrida ilk marta oromiy alifbosida ko‘chirilgan. Shopur II (243-273) va Xusrav I (531-579) zamonlarida uning nusxalari yaratilgan. IX asrda yozilgan «Denkart» («Imon faoliyati»), Sosoniylar hukmronligi davrida yozilgan qomusiy lug‘at bo‘lib, u o‘z ichiga badiiy va tarixiy ma‘lumotlarni olgan. Dastavval 9 bo‘limdan iborat bo‘lgan, keyinchalik uning 2 qismi yo‘qotilgan. Abbosiy xalifa al-Ma‘mun ibn Horun ar-Rashid davri(813-833) da Aturfarnbag (Aturfat ibn Hamat) tomonidan to‘plangan) asari «Avesto»ning 21 qismdan iborat bo‘lganini qayd etadi. Dindorlar kundalik faoliyati uchun uning ixchamlashtirilgan shakli - «Kichik Avesto» («Xurdak Avesto») yaratilgan.

VII asrda Eronga islomning kirib kelishi zardushtiylarni Hindistonga ko‘chib o‘tishga majbur qildi. Ularning avlodlari (forsiyalar) Mumbay shahrida o‘z jamoalarida hozirgacha «Avesto»ning bir nusxasini saqlab keladilar.

«Avesto» - «Videvdat», «Yasna», «Visparad» va «Yasht» nomi bilan yuritiladigan bo‘limlarni o‘z ichiga oladi. 22 bobdan tashkil topgan «Videvdat» - «Avesto»ning saqlanib qolgan bo‘limlari orasida eng mukammali bo‘lib, unda odamlar yashaydigan barcha yurtlar Axura-Mazda tomonidan yaratilgani, kasallik, o‘lim, azob-uqubatlarni bo‘lmagan zamon, ya‘ni insoniyatning farovon hayoti, Zardusht bilan Axura-Mazdaning savol-javoblari, qasam ichish, va‘dada turish, ahdni buzish, tozalik, yuvinish asoslari kabi masalalar yoritilgan. «Yasna» - diniy marosimlarda o‘qiladigan duolar bo‘lib, 72 bobdan tashkil topgan. Zardushtning so‘zlari hisoblanadigan 17 fasl, 338 qit‘a, 896 misra va 5560 so‘zdan iborat «Gat»lari ham shu bo‘limdan joy olgan. «Gat»ning har bir she‘ri pahlaviy tilida «Gas» deyiladi. Umuman olganda, bu bo‘limda olovning muqaddasligi, zardushtiylik marosimlari orasida olovga e‘tiqod qilish, Axura-Mazda nurining Quyoshda namoyonligi va uning Yerdagi zarrasi deb bilinishi, olovning haqni nohaqdan, eng oliy gunoh hisoblanmish yolg‘onni rostdan ajratib berishi, yolg‘onning chin e‘tiqodga xiyonat, deb qoralanishi kabi e‘tiqodiy tushunchalar o‘z aksini topadi. «Visparad» - 24 bobdan tashkil topgan bo‘lib, ma‘budlar sha‘niga o‘qiladigan duo va pand-nasihatlardan iborat. 22 bobdan tashkil topgan «Yasht» esa har bir bobi Axura-Mazdadan boshlanib, u tomonidan yaratilgan va uning ma‘lum vazifalarini bajaruvchi ma‘budlar sha‘niga aytilgan madhiyalardan iborat.

Zardushtiylik ta‘limotiga ko‘ra, Zardusht o‘ttiz yoshga yetganida unga payg‘ambarlik vazifasi berilgan. U o‘z tarafdorlari bilan birga Aivtak suvi qirg‘oqlarida xilvat (yolg‘izlik, chilla)ga chiqib ketgan. Xilvatning 45-kechasi samoga ko‘tarilib, Vohumanah (Bahman) deb nomlangan farishta bir necha farishtalar bilan birga uning ko‘kragini yorib, ruhini poklaganlar. Vohumanah uni jannat, ya‘ni Axura-Mazdaning huzuriga olib borgan. O‘sha yerda u dinning hukmlari bilan birga yulduzlar, sayyoralar, jannat, jahannam va boshqa

narsalarning ilmini o'rgangan. Shundan so'ng Axura-Mazda unga muqaddas kitob «Avesto»ni in'om etdi. Zardusht ta'limoti ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurashning azaliy ekaniga asoslangan axloqiy xarakterdagi din bo'lib, unda adolatli bo'lish, oqillik, yaratuvchanlik va mehnatsevarlik bilan yagona xudoga sig'inish targ'ib qilingan. Bu kurashda ezgulik tarafdori Axura-Mazda oxir-oqibat yovuzlik tarafdori bo'lmish Anxra-Maynyu (yunoncha, Axriman - yomonlik, buzg'unchilik ibtidosi) ustidan g'alaba qozonadi. Shuning uchun ko'pchilik dinshunoslar zardushtiylikni assimetrik dualizmga mansubligini qayd qilishgan.

Ta'limotga ko'ra, birinchi inson Govmard (forscha - ho'kiz-odam) bo'lgan. Birinchi shoh Yima (Jamshid) hukmronligi oltin davr hisoblangan. Uning davrida kishilar bekamu-ko'st, baxtiyor yashaganlar. 900 yil o'tgach, shoh Yima g'ururga berilib, man etilgan sigir go'shtini yeydi va yovuzlik ramzi Axriman hukmidagi kuchlar bosh ko'taradi. Oqibatda olamni muzlik qoplaydi. Yima Axura-Mazda amri bilan odamlar va hayvonlarni sovuqdan saqlab qolish uchun qo'rg'on qurib, unga har bir jonzotdan bir juftini joylashtiradi. Insoniyat tarixining ilk oltin davri tugagach, yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash davri bo'lgan ikkinchi davr boshlangan. Uchinchi davrda Axura-Mazda g'alaba qilib, ezgulik saltanati qaror topadi, o'lganlar qayta tiriladi.

Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, dunyo sinovlardan emas, balki yovuzlikka qarshi kurashdan iborat, xolos. Ta'limotda insoniyat yashayotgan dunyo muhim hisoblanadi. Shuning uchun unda dunyoviy lazzatlardan oxirat uchun voz kechish masalalari ilgari surilmaydi. Ezgu amallar qilish orqali yovuzlikni yengish mumkin. Har bir zardushtiy hayotini ezgu fikr - xumata, ezgu so'z - xuxta, ezgu amal - xvartsha asosiga qurishi hamda yovuz fikr - dujvartshta, yovuz so'z - dujuxta, yovuz amal - dujmatadan saqlanishi zarur.

Har bir inson vijdon amriga binoan ezgulik va yovuzlik orasidagi farqni topa olishi lozim. Har kim Anxra-Maynyu va uning tarafdorlariga qarshi kurashishi zarur. Jumladan, Anxra-Maynyu yaratgan chayon, ilon va boshqa turli yirtqich hayvonlar xrafstra (jirkanchli) deb atalib, ularni o'ldirish mumkin.

Zardushtiy uchun har doim pok holda bo'lish ahamiyatli hisoblanadi. Inson o'zini pok saqlashi uchun yomon o'y-xayollar, kasallik, o'liklarga yaqinlashmasligi hatto ularga qaramasligi ham zarur. Istisno tariqasida nopok bo'lib qolgan kishi yangidan poklanishi kerak. Inson jasadini olovda yoqish, muqaddas olovni o'chirish va ruhoniylarni o'ldirish eng og'ir gunohlardan sanaladi. Zardushtiylik reinkarnatsiyani rad etadilar.

Zardushtiylikda imon uchta narsaga asoslanadi: fikrlar sofligi, so'zning sobitligi, amallarning insoniyligi.

Zardushtiylik bir yilda har biri besh kundan davom etadigan oltita bayramni belgilaydi. Bu bayramlar orasida goxanvar – har biri o'ttiz kundan iborat bo'lgan 12 oydan keyingi besh kunlik bayrami asosiy o'rinni egallaydi. Yilning 360

kunidan qolgan kunlari xursandchilik, diniy marosimlar bilan o‘tkaziladi. Shunday qilib yangi yilning – Navro‘zning yaxshi kirib kelishiga umid bildiriladi.

Zardushtiylikda bir kecha-kunduz besh qismga bo‘linadi: ratu (belgilangan ilohiy tartib), xavani (sahardan tushgacha), rapitvina (tushdan soat 3-4 gacha), uzayyarina (oqshomgacha), avistrutrima (yarim tungacha), ushaxina (tun yarmidan sahargacha). Sutkaning bu nomlari ham xudoga o‘xshatilib, har biriga ibodat qilinadi – bir kunda besh marta namoz o‘qiladi.

Ko‘pchilik dinshunoslar zardushtiylikni dualizmga oid deb hisoblasalar-da, lekin unda Axura-Mazdadan keyingi darajalarda turuvchi o‘ziga xos xudolar panteoni mavjud ekanini ta’kidlash lozim. Ularning eng buyuklari Amesha Spenta (Abadiy muqaddas) – Axura-Mazda yaratgan 7 maxluqdan biri. Boshqa fikrga ko‘ra, Amesha Spenta – Axura-Mazdaning timsoli, Yazatlar - Axura-Mazda yaratgan quyi ruhlar bo‘lib, ular Yerdagi turli hodisa va holatlarga mas’uldirlar. Eng mashhur yazatlar Sraosha, Mitra, Rashnu va Veretragna hisoblanadi. Fravashi Osmonlarda yashovchi va Zardushtga vahiy olib tushuvchi maxluqotlar. Shu bilan birga Spenta-Manyu (yorug‘lik, yaralish ibtidosi), Asha Vaxishta (adolat, haqiqat), Voxu Mana (aql, ezgu fikr, tushunish), Xshatra Vairya (qudrat, qat’iylik, hukmronlik), Spenta Armaiti (muhabbat, ishonch, rahm, fidoyilik), Xaurvatat (salomatlik, mukammallik), Ameretat (baxt, abadiylik) ezgulik tarafdorlari hisoblanadi. Anxra-Maynyu, Drudj (yolg‘on), Indra (zo‘rlik, zulm), Akem Mana (yomon fikr, adashtirish), Shaurva (qo‘rqoqlik, pastkashlik), Taramaiti (takabburlik), Taurvi (kasallik, nuqsonlik), Zaurvi (qarilik, o‘lim) esa yovuzlik tarafdorlari hisoblanadi.

Zardushtiylikda har bir dindor shubhasiz tasdiqlashi zarur bo‘lgan muhim aqidalar ishlab chiqilgan. Unga ko‘ra, oliy mehribon xudo Axura-Mazdaning yagona va mavjud, Gegig (Yer) va Menog (Ruh) olamlari mavjud, Zardusht insoniyat tarixida Axura-Mazdaning ilk payg‘ambari, «Avesto»ning barcha qismi ilohiy haqiqat, muqaddas olov Xudoning Yerdagi timsoli, mubadlar Zardushtning birinchi shogirdlari va vahiyning muhofazachilari, poklanish marosimlarini bajaruvchi, muqaddas olovni saqlovchi va ta’limotning sharhlovchilari, barcha yaxshiliklarning barhayot fravashilari mavjud bo‘lib, odamlarning fravashilari yerda yovuzlikka qarshi kurashish yo‘lini tanlaganlar, yakunda ezgulik va yovuzlik kuchlarining uyg‘unlashishi, kelajakda Saoshyanta (xaloskor) kelishi va uning yovuz Frasho Kereti ustidan g‘alaba qozonishi, oxiri zamonning sodir bo‘lishi, o‘limdan so‘ng hisob-kitobning bo‘lishi, adolatning qaror topishi, yovuzlikka qarshi kurash va poklikni saqlab qolish maqsadida zardushtiylik an‘analari va marosimlarga amal qilishning zarurligiga e’tiqod qilish shart qilingan.

Zardushtiylikka ko‘ra, inson vafotidan uch kundan so‘ng uning ruhi jasadidan ajralib, Osmon (Qo‘shiqdar uyi)ga olib boruvchi Chinvat ko‘prigi (Ajratish ko‘prigi)ga boradi. Chinvadda inson ruhini ezgulik yazatlari Sraosha, Mitra va Rashnu himoya qiladi. Agar inson ruhining ezgu amallari bir tola soch vaznida ham yovuz amallardan og‘ir kelsa, qo‘shiqdar uyiga boradi. Aks holda

uning ruhini dev Vizaresh do‘zaxga tashlaydi. Chin vadda inson o‘z Daen (imon)ini uchratadi. Ezgu amal sohibiga imon go‘zal qiz qiyofasida ko‘rinib, uni ko‘prikdan olib o‘tishga yordam beradi. Yovuz amal egasini esa, jodugar ayol ko‘prikdan do‘zaxga yiqitib yuboradi.

Zardushtiylikka ko‘ra, dunyoga 3 nafar saoshyanta kelishi lozim. Ular Zardusht ta‘limotini qayta tiklaydi, qiyomatga yaqin ularning oxirgisi Anxra-Maynyu bilan jang qilib, barcha yovuzlik kuchlarini mag‘lub etadi. Barcha o‘lganlar qayta tiriladi va olov orqali hisob-kitob qilinadi. Odamlar erigan metall oqimida barcha gunoh va nuqsonlardan tozalanadi. Yaxshi odamlar uchun olov sut bug‘idek tuyuladi, yomon odamlar esa yonib ketadilar. Shundan so‘ng olam o‘zining asl holatiga abadiy qaytadi.

Zardushtiylikda marosimlar qat‘iy belgilangan tartibda o‘tkaziladi. Har kim amal qilishi lozim bo‘lgan shart amallar bo‘lib, ularga ko‘ra, barcha marosimlarni diniy malakaga ega erkak kishigina amalga oshirishi mumkin, ishtirokchilar pok holda, Sadre (oq rangli maxsus zardushtiylik ko‘ylagi), Kushti (maxsus kamar) va bosh kiyimda bo‘lishi, ayollar esa sochlarini ro‘mol bilan berkitishi, ishtirokchilar tik turgan holda olovga yuzlanib, ibodatlar avesto yoki pahlaviy tilida olib borilishi ta‘minlanadi. Marosimda dinsiz yoki boshqa din vakilining ishtiroki xosiyatsiz hisoblanadi.

Zardushtiylik kunlik Gohi - kunning goh, deb nomlanuvchi vaqtlarida besh mahal - Xavan goh (tongdan peshingacha), Rapitvin goh (peshindan so‘ng), Uzarin goh (kun botishdan oldin), Aivisrutrim goh (kun botgandan so‘ng), Ushaxin goh (yarim kechadan tonggacha) ibodatni amalga oshirganlar.

Zardushtiylik marosimlari zamirida har qanday nopoklikka qarshi kurash ta‘limoti yotadi. Bunda poklanish muqaddas olov yordamida amalga oshadi. Zardushtiylik ibodatxonasida (otashkade) uzluksiz ravishda muqaddas olovning yonib turishi ta‘minlanadi. Ba‘zi ibodatxonalarda bir necha yuz yillardan beri muqaddas olovlar o‘chmasdan kelmoqda. Muqaddas olovlarni o‘chib qolmasligini mubod (diniy marosimlarni avloddan avlodga saqlab qolish mas‘uliyatini olgan, kohinlar oilasi)lar ta‘minlaydi. Mobadlar olovni har qanday holatda ham asrash zarur bo‘lgan. Yangi olovni yoqish faqatgina istisno vaziyatlarda amalga oshiriladi.

Muqaddas olovlarning Shoh otash Varaxram (oliy darajadagi Shoh Bahrom olovi) maxsus shohona marosimlar, yirik g‘alabalarga bag‘ishlanib yoqilgan. Uni yoqishda 16 xil olov jamlanib, birlashtirilgan. Ushbu olov bilan bog‘liq marosimlarni yuqori martabadagi ruhoniylar amalga oshirishgan. Otash Aduran (o‘rta darajadagi aslzodalar olovi) 1000 kishidan kam bo‘lmagan aholi turar joylarida Mobadlar tomonidan yoqiladi. Buning uchun jamiyatning ruhoniy, harbiy, dehqon va hunarmandlardan bo‘lgan tabaqalari ishtirok etishi lozim bo‘ladi. Olov oldida Nozudi (kohin, amaldor va hukmdorlar sharafiga o‘tkaziladigan marosim), Gavaxgiran (to‘y marosimi), Sadre pushi (Zardushtiy shaxsning maxsus ko‘ylak kiyish va kamar taqish marosimi), Gaxanbar (Yazatlar

sharafiga o'tkaziladigan yil davomidagi bayramlar) kabi marosimlar o'tkaziladi. Otash Dodgoh (quyi darajadagi olov) mahalliy jamoalarning kundalik diniy ehtiyojlari uchun ishlatilgan. Forslarda bu kabi joylar Dar ba mehr (adolat egasi Mitraning hovlisi) deb atalgan.

Zardushtiylikni qabul qilayotgan shaxs dinning arkonlarini tan olib, Fravan duosini o'qishi, Sadre va Kushtini taqishi lozim. Dinni qabul qilish odatda o'smirlik vaqtidan boshlanadi. Zardushtiylikni qabul qilayotgan vaqtda kishi hushyor va og'ir gunohlarni qilmagan holda bo'lishi lozim. Bu dinni qabul qilmoqchi bo'lgan kishining ba'zi marosimlarni bajarishi kifoya hisoblansa-da, hind zardushtiylikning dasturiga ko'ra, kelib chiqishi eroniy bo'lmagan boshqa din vakillari ehtiromga loyiq emas.

Shunday bo'lsa-da, zardushtiylikka ko'ra, inson vafotidan so'ng uning hukmi diniy mansublikka emas, balki fikri, so'zi va amallariga muvofiq bo'ladi. Boshqa dindan voz kechgan shaxs esa zardushtiy bilan kamida bir yil aloqada bo'lgan va bu vaqt davomida Mobad yoki behdin (ruhoniylar oilasiga mansub bo'lmagan, ammo diniy malakasi yuqori bo'lgan shaxs)lardan ta'lim olgan bo'lishi lozim.

Mobad tomonidan dam solingan insonni ichki va tashqi yovuzlikdan saqlovchi va xudo bilan aloqaga kirishda Sadre va Kushtidan foydalaniladi. Sadre kiyish zardushtiy uchun farz amallardan hisoblanadi. Kushtini muhim marosimlar va har ibodatdan oldin yechib va taqib turish lozim. Ular doimo toza holda saqlanib, yilda ikki marta Navro'z (Ezgulikning yovuzlik ustidan g'alabasiga bag'ishlangan yangi yil bayrami bo'lib, yilning kun va tuni teng 21 marta nishonlanadi) va Mehrjon (Hosil bayrami 23 sentyabr kuni nishonlanadi) bayramlarida almashtiriladi.

It yordamida odamdan devlarni quvish va poklash uchun Sog'did marosimi o'tkaziladi. Marosim xushsiz odamlarni tirik yoki o'lik ekanini aniqlashda ham o'tkazilgan.

Zardushtiylikda dafn marosimi va undan keyingi tadbirlar murakkab bo'lishiga qaramay o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Dastlab kishi jasadni podyob (o'likni to'liq yuvish) marosimi olib boriladi. Jasadni ko'targan va yuvgan kishilar barashnum (o'likka tegib ketgan va og'ir gunohlar qilgan kishilarni poklash) uzoq vaqt davom etadigan marosim bo'lib, u itlar yordamida amalga oshiriladi. Marosimning o'limdan keyingi hayot uchun foydali ekani uqtirilgan holda, har bir dindorga umri davomida bir marta bo'lsa-da, tavsiya qilinadi. Undan tashqari Yasna (Yasnaning 27 bo'limi o'qilishi) marosimi muqaddas olov oldida mobadlar tomonidan amalga oshirilib, unda dron (maxsus tayyorlangan non) va xum (xaoma, maxsus tayyorlanadigan muqaddas ichimlik) ishtirokchilarga tarqatiladi.

An'anaviy dafn marosimi bo'yicha jasadni daxma (erdan 4–5 metr balandlikda silindr shaklida bo'lgan maxsus joy) ga qo'yilib, unga o'liklar ustma-

ust tartib bilan yotqiziladi. Ta'limotga ko'ra, o'lik Axrimanning vaqtinchalik g'alabasi oqibati bo'lgani bois u nopok hisoblanadi. Shuning uchun yirtqich qush va hayvonlar ixtiyoriga topshirilgan jasadlardan qolgan suyaklar terib olinib, novus (maxsus quticha)larga solingandan so'ng daxmaga qo'yiladi. Ammo, 1970-yillar boshlarida Eronda jasadni beton qabrlarga ko'mish amaliyoti boshlangan. Dafn marosimida nasusa (qutiga ko'muvchilar)lar nomli ijtimoiy tabaqa vakillaridan kamida ikki kishi ishtirok etishi lozim. Dafnning bir kishi tomonidan amalga oshirilishi katta gunoh hisoblanadi. Noiloj vaqtda esa itning ko'magidan foydalanish mumkin.

Zardushtiylik diniy tizimida Eron mobadlari kengashi (Anjumani mug'one Iron) faoliyat ko'rsatib, ruhoniylar rutbasidan tashkil topgan. Zardushtiylikning diniy iyerarxiyasi Ratu (zardushtiylikning himoyachisi, mas'um mobad), Mobadan Mobad (mobadlarning mobadi), Sar-Mobad (yoki pahlaviycha, Bozorg dastur, mobadlarning sardori, katta mobad), Dastur (ko'rsatma beruvchi, yetakchi mobad), Mobad (o'rta maqomli mobad), Xirbad (quyi maqomdagi mobad) va Mobadyor (mobad oilasidan bo'lmagan ruhoniylar).

Hozirgi vaqtda zardushtiylarning gebr (Eron) va fors (Hindiston) jamoalari saqlanib qolgan. Jumladan, Hindistonda zardushtiylikka e'tiqod qiluvchi kam sonli parslar bo'lib, ular VII asrda Eronga islomning kirib kelishi oqibatida Hindistonga qochib kelgan fors zardushtiylarining avlodlari hisoblanadi. Forsiylar dastlab Kathiavardagi Diu va Gujarotdagi Senjenda yashaganlar. Keyinchalik Bombay (Bombey)ga ko'chib o'tgan zardushtiylar soni 100000 kishi atrofida bo'lib, hozirgi kunda Hindiston aholisining 0,007 foizini tashkil qilmoqda. Undan tashqari Avstraliya, Yevropa, Shimoliy va Lotin Amerikasi, Rossiya Federatsiyasi va MDH mamlakatlarida zardushtiy jamoalari mavjud.

Hozirgi vaqtda zardushtiylikka e'tiqod qiluvchilar soni 200000 dan oshadi. 2003 yil UNESCO tomonidan zardushtiylikning 3000 yilligi nishonlandi.

2. Yahudiylik. Buxoro yahudiylari jamoasi tarixi. Yahudiylik dunyoda keng tarqalgan monoteistik dinlardan biridir. Eng yirik yahudiy jamoalari Isroilda 5,6 mln., AQSHda 5,6 mln., Kanadada 350 ming, Rossiyada 230 ming, G'arbiy Yevropa davlatlaridan Fransiyada 310 ming, Germaniyada 230 ming, Buyuk Britaniyada 280 ming, Argentinada 200 ming, Avstraliyada 110 ming, Braziliyada 110 ming kishini tashkil qiladi.

Yahudiylik miloddan avvalgi II ming yillikning oxirlarida Falastinda vujudga kelgan yakkaxudolik g'oyasini targ'ib qilgan dindir. Yahudiylik millat dini bo'lib, faqatgina yahudiy xalqiga xos.

Falastin hududidan Rim imperiyasining turli tomonlariga butunlay badarg'a qilinadilar. Shu tariqa, bu davrlarda yahudiy xalqining katta qismi asir qilib olingan yoki bu yerlardan quvg'in qilingan. Aynan mana shu hol yahudiylarning keyinchalik Falastin hududidan tashqariga, jumladan, Markaziy Osiyoga tarqab ketishiga sabab bo'ldi. Mavjud ma'lumotlarga qaraganda,

miloddan avvalgi VII asrdayoq yahudiylar Isroilni tark etib, Misr, Eron va boshqa yurtlarda panoz izlashgan.

Yahudiylar O'rta Osiyoga qadim zamonlardan ko'chib kelganlar. Ularning bu kelishlari haqida turli xil rivoyatlar mavjud. Miloddan avvalgi 722 yilda Isroil podshohligi Ossuriya tomonidan, miloddan avvalgi 586 yilda esa Bobil davlati tomonidan bosib olingach, yahudiy xalqining bir qismi o'lkadan haydab chiqarildi. Bu esa yahudiylarning Osiyo o'lkalari bo'ylab tarqalib ketishiga sabab bo'ldi. Hatto miloddan avvalgi VIII asrlarda ba'zi yahudiylar Isroilni tark etib, Misr, Eron kabi o'lkalarda boshpana topganliklari haqida ham ma'lumotlar bor. Fors davlati ma'lum muddat O'rta Osiyoni o'z hukmi ostida tutib turgan va xuddi shu davrda yahudiylarning ko'chib kelishi boshlangan. Yahudiylar O'rta Osiyoda So'g'diyona davlati davrida, ya'ni miloddan avvalgi II asrda paydo bo'ldilar. Ular Eron orqali Marvga kelib, so'ng u yerdan Buxoro, Samarqand, Shahrisabz va boshqa shaharlarga tarqaldilar.

Yahudiylarning O'rta Osiyoda paydo bo'lishi tarixi juda murakkabdir. Ko'pchilik tadqiqotchilar ularning bu yerda paydo bo'lishlarini milodning birinchi asrida vujudga kelgan «Buyuk ipak yo'li» faoliyati bilan bog'laydilar. Buyuk ipak yo'li, darhaqiqat, bo'yoqchilik bo'yicha mutaxassis bo'lgan yahudiylarning xom ashyo manbalariga yaqinroq mintaqalarga tarqalishiga sabab bo'lgan. Yahudiylarning Balx shahrida paydo bo'lishlari esa faqatgina milodning IV asriga to'g'ri keladi. Milodiy IX-X asrlarda yahudiy jamoalari ancha ko'psonli va erkin bo'lganlar. Ulardan faqat urushga yaroqli bo'lgan erkaklarga soliq (jizya) to'laganlar. Yig'ilgan soliqlarning faqatgina yarmi davlat xazinasiga topshirilgan. Qolgan qismi esa jamoa boshlig'i ixtiyorida qolgan.

Yahudiylarning O'rta Osiyoda yashaganliklariga guvohlik beruvchi arxeologik topilmalar ilk bor 1954 yili olimlar tomonidan Turkmanistonning Marv va Bayramali shaharlarida aniqlangan. Bular qadimgi sinagoga qoldiqlari, yahudiy yozuvlari va nomalari bitilgan sopol buyumlardir. Topilmalar Yunon-Baqtriya va Parfiya davlatlari hukmronlik qilgan miloddan avvalgi II - milodiy I asrlarga tegishli bo'lgan.

1165 yilda Sharqqa sayohat qilgan Veniamin de Tudelning xabar berishicha, Sharqqa tomon qancha uzoqroq kirib borilsa, yahudiylar soni shuncha ko'payib borgan. O'sha davrda Quddus shahrida hammasi bo'lib 4 ming yahudiy yashagan bo'lsa, Basrada ularning soni 2 ming, Damashqda 3 ming, Isfahonda 15 ming, Samarqandda esa 30 ming kishini tashkil qilgan. Biroq bu sayyoh Sharqda Bag'dodgacha safar qilib, mahalliy yahudiylarning afsonaviy ma'lumotlariga asoslangan.

Arab tarixchilarining ma'lumotlariga ko'ra, Sharqda yahudiylar tomonidan «Yahudiya» deb ataladigan shaharlar qurilgan. Shunday shaharlardan biri Marv shahri yaqinida bo'lgan.

X-XIII asrlar Buxoro yahudiylari uchun ma'naviy-ruhiy jihatdan o'sish davri bo'ldi. Ular Iroq yahudiy markazidan uzoqda, O'rta Osiyo hududlarida yahudiylikka oid qarashlarini rivojlantirdilar va Tora qonunlariga moslashtirdilar.

O'zlarini aslzoda deb hisoblagan Babil yahudiylari O'rta Osiyo yahudiylarini kashrut qoidasi (ruxsat etilgan ovqatlarnigina yeyish)ni buzish, yerli aholi bilan aralashib ketish va yahudiy dinini bid'atlar bilan buzishda ayblay boshladilar. Albatta, bu ayblovlar asossiz emas edi.

IX-X asrlarda O'rta Osiyoda *karaimlar* deb ataladigan yahudiy sektasi paydo bo'ladi. Bu sekta tarafdorlari faqat Torani tan olar, Talmudni esa inkor qilar edilar. X asr O'rta Osiyo karaimlarining ko'zga ko'ringan rahnamolaridan biri g'aznalik Menexem Talmud tarafdorlariga qarshi o'z fikrlarini isbotlash uchun Iskandariyaga safar qilgan. Karaimlar sektasi namoyandalaridan yana biri Xivi al-Balxiy ko'plab asarlar yozib, ularda Talmudni tanqid qilgan va uning ishonchliligiga shubha bilan qaragan.

XIII asr boshiga kelib, Chingizxon qo'shinlari Movarounnahr shaharlarini birma-bir qo'lga kiritgach, yerli aholini shafqatsiz ravishda qirg'in qildilar. Qadimgi yahudiy jamoalari ham inqirozga uchradi. Saqlanib qolgan kam sonli yahudiylar Buxoro va uning atroflarida yashaganlar. XIII asrda boshlangan yahudiylar inqirozi, ba'zi istisnolardan tashqari, XVIII asrga qadar davom etdi.

Amir Temur va temuriylar davrida Movarounnahr mintaqasiga Eron dan ko'pgina yahudiy jamoalari ko'chirib keltirilgan, ularning bir qismi Buxoroda yashagan. Temuriylar davrida O'rta Osiyodagi xristian jamoalari inqirozga uchragan bo'lsalar-da, lekin yahudiy jamoalari saqlanib qoldi va o'zlarining diniy markazlaridan ajralib va uzoqlashib qolganliklariga qaramay, ular mintaqada o'z mavqelarini uzoq vaqt egallab turdilar.

XVIII asrning boshlarida O'rta Osiyoda yuz bergan siyosiy jarayonlar tufayli yahudiylar Eron, Afg'oniston, Xiva, Qo'qon va Buxoro jamoalariga bo'linib ketdi. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tomonidan O'rta Osiyoning bir qismi bosib olinishi yahudiylarning yana Turkiston va Buxoro jamoalariga bo'linib ketishiga olib keldi. O'rta Osiyo yahudiylari Buxoro amirligi hududlarida yashaganliklari tufayli «Buxoro yahudiylari» nomi bilan tanilgan bo'lsalar-da, ularning asosiy qismi ko'proq Samarqandda yashagan.

Yahudiylar yagona millatga xos din bo'lganligi sababli yahudiylar qayerda yashamasin, biri ikkinchisidan qancha uzoqda bo'lmasin, ular o'z diniga va muqaddas kitoblariga e'tiqod qilishni davom ettiraverdilar. XVIII asrda O'rta Osiyo yahudiylari ruhiy tushkunlik davrini boshdan kechirdilar. 1793 yili o'zi G'arbiy Afrikadan bo'lib, Falastinning Sfat shahrida yashovchi Iosif Mamon Mag'ribiy o'z shahri yahudiylari uchun moddiy yordam to'plash maqsadida Buxoroga keladi. U mahalliy yahudiylarning o'z dinlaridan uzoqlasha boshlaganliklarini ko'rib, shu yerda qolishga va millatdoshlariga diniy ta'lim

berishga ahd qiladi. Yahudiylar doimo tinch, kam aholili joylarda yashashni afzal ko'rganlar.

XIX asrga kelib yahudiylar O'rta Osiyoning Qarshi, Marv, Xatirchi, Shahrisabz, Kattaqo'rg'on, Karmana, Marg'ilon, Dushanba shaharlarida yashaganlar. Ular odatda bir mavzega jam bo'lib yashar edilar. 1843 yilda mahalliy yahudiylarga Samarqandning sharqiy qismidan 2,5 gektar yerni 10000 kumush tangaga sotish haqida shartnoma tuzildi. Bu shartnomani yahudiylar jamoasining 32 a'zosi imzoladi, davlat uning haqiqiylikini to'rt muhr bilan tasdiqladi. Shunday qilib, yahudiylar o'zlarining birinchi mahallalariga ega bo'ldilar. Jamoa boshlig'i Moshe Kalontar sotib olingan yerda qurilishlar qilish uchun yahudiydardan pul yig'di. Ular yangi joyda birinchi bulib Bani Isroil qabilalari soniga mos 12 ta hovlida uy-joy, maktab, hammom, sinagoga qurdilar.

XIX asrning 80-yillarida buxoro yahudiylaridan 1,5 mingga yaqini, XX asrning 20-30-yillari esa - 4 mingga yaqini yahudiy tilida o'qish uchun Falastinga ko'chib ketgan.

O'rta Osiyoda 1940 yilgacha yahudiylarning ivrit tilidagi maktablari, davriy va maxsus nashrlari mavjud bo'lgan. 1932 yilda Samarqandda yahudiylar teatri tashkil qilingan. Keyinchalik yahudiy tilida o'qitish va madaniy faoliyat yuritish to'xtatilgan. SSSR parchalanib ketguniga qadar Buxoro yahudiylari asosan (28396 kishi) O'zbekiston hududida istiqomat qilganlar.

Yahudiylarning turmush tarzlari, urf-odatlari qadimiy yahudiy, fors va mahalliy madaniy an'analarning qorishmasidan iborat. Tarixning turli jarayonlarida bu uch madaniyatdan ba'zilarining ta'siri kuchayishi yoki aksincha, susayishi kuzatilgan.

Yahudiylikda ovqatlanishda qat'iy cheklovlar (kosher qoidalari) mavjud. Iste'molda foydalaniladigan mol, qo'y, echki kabi hayvon go'shtlarini muayyan diniy qoidalar asosida so'yilishi lozim hisoblangan. «Shoxet»lar (qassoblar) hayvonni so'yishdan avval uning terisi, o'pkasi, jigari sog'lom bo'lishi, qorni yorib ko'rilganda uning ichida o'limiga sabab bo'luvchi jismlar (tosh, temir, oynak) bo'lmasligini tekshirib ko'radilar. Shuningdek, so'yilgan hayvon go'shti tarkibidan qoni butunlay chiqarib yuborilishi kerak bo'ladi. Baliq go'shtini tanovul qilganda, uning tangali va suzkiqli bo'lishiga e'tibor qaratilgan.

Buxoro yahudiylari orasida islom dinini qabul qilganlar ham bo'lib, bundaylar *chala* deb yuritilgan. Islomni qabul qilgan yahudiylar musulmonlar orasida yashaganlar. Biroq ko'p hollarda ular o'zlarining eski urf-odatlarini yashirincha saqlab qolganlar. Buxoroda Eshoni Pir mavzeida 100 tacha, Chor karvonsaroy mavzeida esa bir nechta mana shunday chala yahudiy oilalari yashagan. Ularning asosiy mashg'uloti hunarmandlik, paxta savdosi bo'lgan. Jamoa oqsoqoli *kalontar* deb atalib, u o'z qavmidan soliq va o'lponlar yiqqan. U jamoaning rasmiy vakili hisoblangan.

1991 yilda O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng barcha dinlarga, shu jumladan, yahudiy diniga erkin e‘tiqod qilish uchun barcha sharoitlar yaratib berilgan. Hozirda Toshkent, Buxoro va Samarqand shaharlarida Buxoro hamda Yevropa yahudiylarining milliy madaniy markazlari, shuningdek sinagogalari faoliyat ko‘rsatib turibdi.

Hozir respublikada jami 8 ta yahudiy jamoasi, shu jumladan, Toshkent shahri (3), Buxoro (2), Samarqand (2) va Farg‘ona viloyatlarida (1) faoliyat ko‘rsatib kelmoqda. Ulardan biri (Toshkent sh.) Yevropa yahudiylari (ashkinazlar) yo‘nalishiga, qolganlari sefardlar (sharqiy yahudiylar)ga mansub.

3. Markaziy Osiyoda buddaviylik tarixi. Umuminsoniy g‘oyalarning targ‘ib etilishi hamda har bir millatning Buddha ta‘limotini o‘z tilida o‘qib-o‘rganishi mumkinligi buddaviylikning turli hududlarga tarqalishiga zamin yaratgan. Buddaviylik O‘zbekistonning janubiy hududlarida yangi eraning boshlarida paydo bo‘ldi. Buddaviylikning Hindistondan Markaziy Osiyoga kirib kelishini odatda kushonlarning hukmronligi bilan bog‘laydilar. Imperator Kanishkaning hukmronligi davrida Kushon podshohligi ushbu dinning markazlaridan biriga aylangan. Kanishka buddaviylikka e‘tiqod qilgan. U zarb qildirgan ayrim tangalarda Buddha tasviri ham uchraydi. Milodning birinchi asrlarida Buddha ilohiylashtirilib, xudo darajasiga ko‘tariladi va unga sig‘iniladi.

Budda bilim orqali azob-uqubatlardan qutulish mumkinligini uqtirgan. Buddaviy donishmandlar fikricha, har bir inson juda ko‘p ezgu va yaxshi ishlar qilish orqali Buddaga aylanishi mumkin.

Xitoylik Syuan-Szyan bergan xabarga ko‘ra, VII asrning boshlarida Termizda 10 ta budda ibodatxonasi (sangarama) va mingta rohib bo‘lgan.

V-VIII asrlarda eftalitlardan keyin buddaviylik Markaziy Osiyoda tanazzulga yuz tuta boshlagan.

Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, baqtriyaliklar san‘atga o‘z madaniy an‘analarini olib kirdilar. Buddaviylikda Buddha ta‘limoti va hayotining botiniy mohiyatini ifodalovchi ramz-timsollarning butun boshli bir tizimi shakllantirilgan. Ko‘proq tarqalgani Buddha va uning ta‘limotini anglatuvchi g‘ildirak yoki yarqirab turuvchi aylana tasviridir.

Buddaning hayotiy aylanishlari bosqichlarini ifodalovchi ho‘kiz, sher, fil, ot ramzlari keng tarqalgan. Shuningdek, Buddha tagida o‘zining ilk va‘zlarini aytgan muqaddas Bodxi daraxti tasviri ham buddaviylikning badiiy-diniy ramzi hisoblanadi.

XX asrning boshlaridayoq Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘ida buddaviylikka oid ko‘p sonli tangalar, haykaltaroshlikka oid mayda tasvirlar va boshqa yodgorliklarni topganlar; ular ko‘pincha qimmatbaho metallar - oltin yoki kumushdan yasalgan.

1927 yilda arxeologlar qadimiy Termizni o'rganib, u yerda qator yunon-buddaviylik yodgorliklari mavjudligini aniqladi. Termiz arxeologik kompleks ekspeditsiyasining (TAKE) ishlari natijasida Qoratepa va Chingiztepada ikkita yirik budda ibodatxonasi bo'lganligi aniqlandi, yunon-buddaviylik me'morchiligi va haykallarining parchalari topilgan o'nlab joylar qayd etildi.

Termizdan 17 km masofada joylashgan Ayritom shaharchasining sharq tarafida aftidan buddaviylik stupasiga o'xshash minora shaklidagi xom g'ishtdan qurilgan bino vayronalari joylashgan. 1933 yilda arxeolog M.Ye.Masson tomonidan xom g'ishtdan qurilgan bino qoldiqlari, uning ichida esa haykal, tosh karnizlar, me'moriy buyumlar, toshdan yasalgan muqaddas yodgorliklar borligi aniqlangan. Musiqachilar va mutafakkirlar, ehson keltiruvchilarning shakllari tushirilgan haykallarning hoshiyali tosh plitalari topilgan. Bu ibodatxona majmuasiga ibodat joylaridan tashqari rohiblar uchun yotoqxona va qator xizmat xonalari, ya'ni oshxona, omborxonalarini ham o'z ichiga olgan.

Surxondaryodagi Qoratepa nomi bilan mashhur bo'lgan tepalik buddaviylikning eng katta ruhoniylar markazi hisoblangan va u Kushon davridagi Termizning tashqi devori himoyasi ostida shahar tashqarisida joylashgan. Qoratepa binolarining uch qavati qumliklardan topilgan. Stupa maxsus hovliga o'rnatilgan. Qoratepaning g'orlik binolari oqilona tarzda, issiq iqlimni hisobga olgan holda joylashtirilgan. Bunday binolar yozda salqin, qishda esa yopiq eshiklar ortida iliq bo'lgan. Qo'sh alanga qurshovida o'tirgan Buddha tasviri buddaviylik tarqalgan davrda qadimiy e'tiqodlar ta'sirining barqarorligidan guvohlik beradi.

Toshkentlik san'atshunos-arxeolog L.I. Albaum Qoratepa sharqidan sakson metr narida Fayoztepa ibodatxonasi majmuini ochdi. Markazida ibodatxona tasvirlangan janubi-g'arbiy devorda nimba kiyimidagi Buddha chizilgan bo'lib, uning atrofini kichik Buddha haykalchalari o'rab turibdi. Mehrob devorlari ham yozuvlar bilan qoplangan. Devorlardan birida ikkita tik turgan Buddha surati tasvirlangan bo'lib, ularning har ikki tarafida ikki ayol qiyofasi tasvirlangan. Qarama-qarshi devorda sovg'a ulashuvchi erkaklar tasvirlangan. Bundan tashqari boshqa mazmundagi suratlar ham mavjud. Chizmalarning o'ta qimmatbaholigidan tashqari buddalarning bu jonli tasvirlari dunyodagi eng qadimgi yodgorlik hisoblanadi. Ular milodiy I–II asrlarga tegishli. Tadqiqotchilarning fikricha, Qoratepa faqat rohiblar jamoasi uchun emas, balki Termiz va uning atrofida yashayotgan va boshqa shaharlardan kelgan buddaviylar uchun ham ibodatxonasi sifatida xizmat qilgan.

Qoratepa va Fayoztepa ibodatxonalari odatda yer osti va yer usti qismlaridan iborat bo'lgan. Buddha haykalchalari bilan bezatilgan «Zo'rmala» stupasi mahobati bilan ajralib turgan. Stupalar bir necha balandlikda to'rtburchak shaklda bunyod etilgan. Stupa usti gumbazsimon qilib ishlanib, unga yog'och yoki toshdan yasalgan langar o'rnatilgan. Bu langarlarda toshdan yasalgan bir necha soyabon bo'lib, buddaviylar uni «chatra» deb atashgan. «Chatra» muqaddas daraxt

timsolidir. Stupa koinot ramzi hisoblangan. Uylarda Buddha haykali qo'yilgan maxsus ibodat qiladigan xonalar bo'lgan. Keyinchalik Buddha haykallari yoniga boddhisattvalarning loydan pishirilgan kichkina haykalchalari qo'shilgan. Ushbu holat ham shahar aholisi hayotida buddaviylik alohida ahamiyat kasb etganini ko'rsatadi.

Kushon podshohligining dastlabki poytaxti Dalvarzintepa (qalinligi 10 metrgacha bo'lgan qudratli mudofaa devori bilan o'rab olingan qal'a shahar) o'rnida bo'lgan. Kushonlar hukmdori Kanishka davrida Dalvarzintepa shahar sifatida shakllanib, savdo-sotiq markazlaridan biriga aylangan. Bu yerda O'rta Osiyo hududlarida birinchi marta Buddaning loydan yasalgan, yaxshi saqlangan tasviri, ko'plab haykalchalar, bezaklar, diniy marosim buyumlari va tangalar topilgan, ular II asr oxiri III asr boshidagi budda ibodatxonasining markaziy binolari ichida saqlangan. Ibodatxonani tadqiq qilish 1983 yildan boshlangan. Dalvarzintepa majmuasidagi Buddha ibodatxonasi va aslzodalar dafn etilgan dahma, shuningdek, oltin xazina to'ldirilgan ikki yarim metrli sopol ko'za buddaviylikning o'sha davr xalqlari ijtimoiy-ma'naviy hayotidagi mavqei va boshqa mahalliy dinlar o'rtasida egallagan o'rnini ko'rsatadi.

Shimoliy Hindiston va Markaziy Osiyo hududlarining Kushonlar saltanati hukmronligi ostida birlashtirilishi natijasida buddaviylik Uzoq Sharqqa ham kirib bordi. Keyinchalik Sharqiy Turkiston, Xitoyga yoyildi. Kanishka, Vima Kadfiz va ulardan keyingi Kushon imperatorlari buddaviylik dini an'analarini amalda rivojlantirish, boshqa xalqlar o'rtasida tarqatish uchun Balx, Marv, Termiz, Samarqand, Buxoro, Shosh, Turkiston, Quva, Koson, O'sh, Bolosog'un, Koshg'ar va boshqa shaharlarda ibodatxonalar qurib, uning muqaddas kitoblari, sutra (sanskritcha - ip, to'plam, bayon, diniy-falsafiy ibora)larni o'rganish, tarjima qilish va sharhlash uchun sharoit yaratdilar.

G'arbda Orol va Kaspiy dengizi bo'ylari, Janubda Hind daryosining quyi oqimi, Sharqda Xo'tan (Xitoy)dan Banoras (Gang daryosi bo'yidagi shahar)gacha cho'zilgan Kushonlar imperiyasining boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalarining yaxshilanishi, savdo-sotiqning rivoji yangi shaharlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Kushonlar davrida buddaviylikka katta ahamiyat berilgani, diniy rasm-rusumlarni bajarishga alohida e'tibor bilan qaralgani bois maxsus ibodatxonalar bunyod etilib, buddaviylik xalq turmush tarzining muhim tarkibiy qismiga aylanib bordi, madaniyat rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Markaziy Osiyo xalqlari qadimgi tarixi va madaniyati rivojida buddaviylik muayyan o'rin egallaydi. Bunga Markaziy Osiyo hududida joylashgan Dalvarzintepa, Quva, Zartepa, Qorovultepa, Ayritom mavzellaridan topilgan arxeologik qazilmalar, jumladan, Shakyamuni sanamlari, haykalchalar, ramziy g'ildiraklar va stupa qoldiqlari, shuningdek, marmardan yasalgan va juda yaxshi saqlangan Buddha haykali aniq dalolat beradi. Arxeologik qazilmalar natijasida topilgan yodgorliklar buddaviylikning o'sha davrdagi mavqei haqida xabar beradi.

Shuningdek, ajdodlarimizning yuksak moddiy madaniyati, dini, urf-odati, tafakkur tarzi haqidagi tasavvurimizni boyitishga xizmat qiladi.

Hozirgi davrda buddaviylik Janubiy, Janubiy-sharqiy, Sharqiy Osiyo mamlakatlari Shri Lanka, Hindiston, Tailand, Laos, Mo'g'uliston, Kambodja, Vyetnam, Xitoy, Singapur, Butan, Nepal, Malayziya, Koreya, Yaponiya, qisman Yevropa va Amerika qit'asi, Rossiyaning Tuva, Buryatiya va boshqa hududlarda keng tarqalgan. 700 milliondan ortiq kishi buddaviylikning turli yo'nalishlariga e'tiqod qiladi. Hozirda buddaviylik Yaponiyaning davlat dini hisoblanadi.

4. Xristianlik ta'limotining tarqalishi. Xristianlik ta'limoti tarqalishida xristian jamoalarining Sharq va Janubga harakatlari davrida amalga oshirgan keng missionerlik faoliyati katta rol o'ynadi. Boshqa tarafdin, xristianlikning Markaziy Osiyoga kirib kelishiga Rim imperiyasida xristianlarning beayov tazyiq ostiga olinishi ham sabab bo'ldi. III asrga tegishli bir Suriya manbai O'rta Osiyo ikki daryo oralig'ini o'z ichiga olgan Kushon davlatidagi xristianlar haqida ma'lumot beradi. Ular Eron, O'rta Osiyo aholisini xristianlik bilan tanishtirdilar, Mo'g'uliston cho'llari va hatto Xitoygacha yetib bordilar.

Markaziy Osiyoning janubiy chegaralariga yaqin yerlarda joylashgan jamoalar bu yerda xristianlikning paydo bo'lishida asosiy rol o'ynagan. Ular Vizantiya, Suriya, Falastin va Erondan ushbu mintaqaga ko'chib kelib, bu yerda o'zlari bilan olib kelgan o'z madaniyati, san'ati va diniy ta'limotini tarqatganlar.

Umuman olganda, Markaziy Osiyo hududiga xristianlikning kirib kelishi ikki yo'l bilan, ya'ni milodning III asrlaridan to bugungi kunga qadar xristianlikni targ'ib etuvchi missionerlarning targ'ibotchilik harakati hamda mintaqaning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va xristian diniga e'tiqod qiluvchi aholining ushbu mintaqaga ko'plab ko'chib kelishi orqali amalga oshgan.

Zamonaviy O'zbekiston va Qozog'iston hududlarida apostol Andrey Pervozvanniyning diniy faoliyati ilk xristianlik tarixi manbalarida qayd etilgani diqqatga sazovor. Buning dalili sifatida bugunga qadar saqlanib qolgan hind xristianlarining «Foma qaydnomalari» va milodiy II asrda tashkil topgan Markaziy Osiyo cherkovi taraqqiyoti haqidagi tarixiy yozma manbalar xizmat qiladi.

Markaziy Osiyo hududida arxeologik qazilmalar natijasida V - XIV asrlarga mansub deb topilgan ko'plab xristianlik yodgorliklari, jumladan ibodatxona va monastirlarning xarobalari, freskali ikona yozuvlari, matolarga bitilgan ikonalar, Injil qissalari tasvirlangan keramikalar, bo'yinga osiladigan xoch va medallar hamda xristianlik timsoli tushirilgan davlat tangalari, minglab xoch tushirilgan qabr toshlar yoki qabr ustiga qo'yilgan xochlar ahamiyatga molik.

Marv xristianlari to'g'risidagi ma'lumotlar eng qadimgi hisoblanadi. Beruniy aytishicha, Marvda Iso Masih tug'ilganidan 200 yil o'tgach, ushbu din rohib Baraxiy tomonidan olib kirilgan. Arxeologik ma'lumotlar esa Marv shahri

atrofida xristian ehromining III - IV asrlarda faoliyat ko'rsatgani haqida ma'lumot beradi.

Missionerlar faoliyati natijasida 280 yilda Talos (Marke) cherkovlari qurilib bo'lgan, Samarqandda (310 yildan), Marvda (334 yildan), Hirotda (430 yildan), Xorazmda va Markaziy Osiyoning boshqa shaharlarida yepiskoplik, missiyalar tuzilgan. Xususan, Marvda II asrdan boshlab shaharning g'arbiy devorlari ortida cherkov binolari paydo bo'lgan. Shahar atrofida xristian qabristoni joylashgan. Bu esa xristianlarning soni ko'pligidan dalolat beradi. Xurosonning shimoliy hududlarida xristianlikning muvaffaqiyatli targ'iboti Marvda taxminan 420 yilda mitropoliya ochilishi bilan yakunlanadi. Bu yerda monastirlik jamoasi paydo bo'ladi. Cherkov buyumlarini tayyorlaydigan ustaxonalar ham vujudga keladi.

Turkmanistondan to Qirg'iziston hududigacha olib borilgan arxeologik tadqiqotlarga ko'ra, yuqoridagi davrlarda cherkovlar, ibodatxonalar ko'payib borgan. Ilk o'rta asrlarda (IV-VIII asr) Sug'd, Ustrushona, Shosh, Xorazmda nestorian xochlari suratlari, Sug'd yozuvi va muqaddas hayvonlar tasviri tushirilgan tangalar zarb etilgan.

431 yilda Vizantiyadagi xristianlarning Efes soborida mojaro yuz berdi - Nestorian oqimining xristianlari, hukmron din aqidalariga xilof ish qilgan deb e'lon qilindi. Nestorianlar -Konstantinopol patriarxi Nestorning izdoshlari bo'lib (V asr boshlarida), ular Iso Masihning ilohiy kelib chiqishi haqida gapirib, uning onasi Mariya Xudoni emas, balki insonni dunyoga keltirib, uning tanasiga Xudo kirib olgan va shuning uchun la'natlangan deb hisoblaydilar.

Arab istilosi davrida islom Eron va O'rta Osiyo madaniyati bilan uyg'unlashib ketdi. Nasroniyalar xalifat davlatlarida malakali tabiblar bo'lib, yuqori lavozimlarda ishlashgan. Ular orasida faylasuf, diplomatlar ham bo'lgan.

Beruniy marvlik nasroniy tabib Ibn Masadan ko'p ta'limotlarni o'rgangan. Ibn Masa dorivor o'simliklar va qo'ziqorinlar o'sadigan joylarni va ularning xosiyatlarini tasvirlab asarlar yozgan.

Somoniylar davrida (IX-X asr) islom davlat dini bo'lgani uchun mafkurada asosiy o'rinni egalladi. Tarixchi Narshaxiy Buxoroda xristian cherkovi o'rnida musulmon masjid qad rostlagani haqida ma'lumot beradi.

1009 yilda nestorian ruhoniylari Markaziy Osiyo xalqlari orasida mo'g'ul tilida so'zlashuvchi eng yirik va eng madaniy keraitlarni cho'qintirganlar. Manbalarga ko'ra, go'yo cho'lda adashib qolgan Kerait xoni qarshisida avliyo Sergiy paydo bo'lib, unga yo'l ko'rsatgan ekan. Xon o'z xalqi bilan birga cho'qinib, Marguz (Mark) nomini olgan. Taxminan shu paytda ongut xalqi - jangari turklarning avlodlari (hunnlarning so'nggi qoldiqlari) xristianlikni qabul qilishadi. Shu davrda X-XI asrlarda Movarounnahrni zabt etib qoraxoniylar imperiyasini tuzgan qabilalar tarkibiga kiruvchi g'uzlar va qisman chigillar ham cho'qintirilgan. Nestorianlik XII asr boshiga kelib ham rivojlandi.

XI-XII asrlarda Samarqandda nestorianlar mitropoliyasi o'z faoliyatini davom ettirgan. O'rta Osiyo mo'g'ullar tomonidan zabt etilgach, yana nestorianlikning kuchayishi kuzatildi. Marko Polo ham XIII asrning ikkinchi choragida Samarqandda qurilgan Avliyo Ioann Krestitel cherkovini tilga olib o'tgan.

Markaziy Osiyoga ilk rus pravoslavlarning kirib kelishi XIX asrning 40-yillaridagi Chor Rossiyasining Turkistonning shimoliy hududlarini egallashi natijasida Turkistonga ruslarning ko'chib kelishi bilan bog'liq. Har bir polkda maxsus ruhoniylar bo'lib, askarlarning diniy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ko'chma ibodatxonalar tashkil etilgan edi. 40-yillar oxiriga kelib doimiy ibodatxonalar mahalliy paxsa uslubida qurila boshlaydi va 1850 yili Kopalda birinchi muqim ibodatxona bunyod qilinadi.

Ruslar joylashgan hududlarda kichik diniy qarorgohlar vujudga keladi. Dastlabki qarorgohlar 1850-yillarda Fort №1 (Aralsk shahri, Qoraqalpog'iston), Perovsk (Qizil-O'rda, Qozog'iston), Katta Olma-Ota tumani (Olma-Ota, Qozog'iston), Sergiopol (Ayaguz), Lepsin (Lepsinsk), 1860-yillarda Toshkent, Jizzax, Samarqand, Chimkent, Avliyoota (Jambul), To'qmok, Kattaqo'rg'onda rus pravoslavlarning diniy qarorgohlari mavjud edi. 1871 yilda Toshkent hospitali huzurida arxiyepiskop Yermogen (Golubev) tomonidan pravoslav qarorgohi ta'sis etilgan. Bu ibodatxona hozirgi Uspenskiy kafedral sobori o'rnida bo'lgan. Dastlab Turkiston Orenburg general-gubernatorligining tarkibida bo'lganligi bois Tomsk yeparxiyasiga bo'ysingan. Ko'p o'tmay mustaqil arxiyerey kafedraga aylanadi.

1869 yil Turkiston mustaqil yeparxiyasini tashkil qilish to'g'risida qaror qabul qilingan. 1871 yil Toshkent va Turkiston yeparxiyasini tashkil etish to'g'risida imperator farmoni chiqadi. Biroq mahalliy imperator amaldorlari Toshkentdagi kafedra faoliyati asl siyosiy maqsaddan chalg'itadi deb qarshilik ko'rsatgan. Xristianlar bu davrda Toshkent arxiyereyasi kafedraning Toshkentda bo'lishi uchun kurashganlar. Nihoyat 1916 yil oxirida arxiyepiskop Innokentiy harakatlari tufayli bu masala butunlay ijobiy yakun topgan.

Markaziy Osiyoga katolik va protestant yo'nalishi vakillarining kirib kelishiga 1879 yil 27 martdagi Rossiya imperatorining maxsus qonuniga ko'ra birinchi jahon urushida asirga olingan nemis, polyak, eston, shved, litva, latish va boshqa yevropalik askarlarning Turkiston o'lkasiga surgun qilinishi turtki bo'ldi. Bu o'z navbatida, yevropalik asirlar orasida diniy jamoalar tuzish hamda cherkovlar paydo bo'lishiga olib keldi.

Sho'rolar hukumati davrida O'rta Osiyo respublikalarida xristian diniy tashkilotlari boshqa diniy konfessiyalar kabi davlat bilan o'zaro munosabatlarida murakkab davrlarni, ateistik tuzumning ayovsiz ta'qibi va qatag'on siyosatini boshidan kechirdi.

Mustaqillik yillari O'zbekistonda diniy erkinliklar qonun bilan kafolatlandi. 2014 yil 1 oktabr holatiga ko'ra, respublikada xristian yo'nalishiga mansub 158 ta diniy tashkilot rasman faoliyat ko'rsatmoqda.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Tangrichilik dinining vujudga kelishi haqida nimalarni bilasiz?
2. Tangrichilik qadimiy turkiylar hayotida qanday o'rin tutgan?
3. Zardushtiylik qachon va qayerda vujudga kelgan?
4. Zardushtiylik muqaddas manbasi qaysi va u haqida nimalarni bilasiz?
5. Buxoro yahudiylari O'rta Osiyoning asosan qaysi shaharlarida yashaganlar?
6. Yahudiylarning birinchi alohida mahallasi qachon va qayerda vujudga kelgan?
7. Buddaviylik qanday asosiy yodgorliklarini bilasiz?
8. Budda yodgorliklari asosan qaysi hududlardan topilgan?
9. Markaziy Osiyoda qanday xristianlik oqimlari mavjud bo'lgan?
10. Qanday mahalliy xristian cherkovlarini bilasiz?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Zardushtiylikning kelib chiqishi haqidagi nazariyalarni atroflicha o'rganib, shu haqda kursdoshlaringizga ma'lumot bering.
2. Buddaviylikda muqaddas sanalgan unsurlar va ularni e'zozlash amallari haqida referat tayyorlang.
3. Shomonlikning bugungi kundagi qoldiqlari haqida gapirib bering.
4. Mavzu bo'yicha ko'rgazmali slayd tayyorlang (MS Power Point).

Adabiyotlar

1. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar // Tanlangan asarlar. - T., 1968.
2. Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период (по поводу семиреченских надписей) // Соч., т.2. ч.2. - М, 1964.
3. Евреи в Средней Азии. Прошлое и настоящее. - Санкт-Петербург, 1995.
4. Ishoqov M. Xalq dahosining qadimgi ildizlari va ilk kurtaklari. (Zardushtiylik, Zardusht va Avesto haqida) «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1992. № 2.
5. Markaziy Osiyo dinlari tarixi / Mas'ul muharrir - Sh.Yovqochev. – T.: Toshkent Davlat sharqshunoslik insti tuti, 2006.

3-mavzu. MISSIONERLIK VA PROZELITIZM: TARIX VA BUGUN, TARG‘IBOT USULLARI

Reja:

1. Missionerlik va prozelitizmning mazmun-mohiyati.
2. Missionerlik faoliyatida ijtimoiy tabaqalar bilan ishlash strategiyasi.
3. Diniy sektalar va ular faoliyatining oqibatlari.
4. Missionerlikka qarshi kurashning huquqiy-amaliy asoslari.

Tayanch tushunchalar: *Missionerlik, prozelitizm, sekta, diniy sektalar, diniy tashkilotlar, iyegovo shohidlari, yettinchi kun adventistlari, missiya, Bibliya jamiyati.*

Mavzu o‘quv maqsadi: missionerlik va prozelitizmning asl maqsadlarini tushuntirish, missionerlik tashkilotlarining vazifalarini ko‘rsatish, ularning salbiy oqibatlarini bayon qilish.

1. Missionerlik va prozelitizmning mazmun-mohiyati. Missionerlik so‘zi asli lotincha bo‘lib, «yuborish», «vazifa topshirish» degan ma’nalarni anglatadi.

Missionerlik bilan yonma-yon ishlatiladigan prozelitizm esa, to‘g‘ridan-to‘g‘ri biron bir dinga ishongan fuqaroni o‘z dinidan voz kechishga va o‘zga dinni qabul qilishga qaratilgan harakatlarni anglatadi. U o‘z mohiyatiga ko‘ra missionerlikning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Ma’lumotlarga ko‘ra, dunyodagi umumiy missionerlarning 2/3 qismini xristian missionerlari tashkil etadi. Dastlabki xalqaro xristian missiyalari, 1910 yilda Shotlandiyaning Edinburg shahrida paydo bo‘lgan edi. Bugungi kunda yuzlab shunday maqomga ega missiyalar faoliyat ko‘rsatmoqda. Ularni yanada rivojlantirish, yetarli moddiy, ma’naviy va inson resurslari bilan ta’minlash juda yaxshi yo‘lga qo‘yilgan. Odatda, xalqaro missiyani tashkillashtirishda ma’lum bir konfessiyaning barcha shoxobchalari qatnashadi. Masalan, tashkilotning nashriyoti uni tegishli adabiyotlar bilan ta’minlasa, tadqiqot markazi muayyan mamlakat aholisi, uning hayot tarzi, urf-odatlarini, zaif tomonlari haqidagi ma’lumotlarni yig‘ish va diniy adabiyotlarni mahalliy tillarga tarjima qilish bilan shug‘ullanadi. Missiyani moddiy-moliyaviy ta’minlashda ishlab chiqarish tuzulmalarining, missioner kadrlar tayyorlash va ko‘ngilli homiylarni topishda missionerlik bazalarining ahamiyati beqiyosdir. Mana shunday kuch va tayyorgarlik bilan xalqaro missiya istalgan mamlakatda tegishli targ‘ibot-tashviqot ishlarini samarali tashkil etishiga shubha qilmasa ham bo‘ladi.

Ayni damda, missionerlik faoliyati bilan faol shug'ullanishga harakat qilayotganlar orasida bahoiylar, krishnachilar bilan bir qatorda yangi paydo bo'lgan sektalar borligini ham ta'kidlash zarur. Sekta bu – faqat o'zini haq din, insonlarni najotga yetkazuvchi deb da'vo qiladigan, aslida esa muayyan siyosiy va iqtisodiy maqsadlarni ko'zlaydigan guruh hisoblanadi. Psixologlar mazkur sektalarni «ommaviy ijtimoiy-psixologik qirg'in quroli» deb ta'riflaydilar.

Diniy sekta deganda ma'lum bir dindagi rasmiy aqidalarga zid ravishda ajralib chiqqan yoki mavjud dinlar va konfessiyalarga umuman aloqasi bo'lmagan holda din bayrog'i ostida faoliyat ko'rsatadigan guruhlar tushuniladi. Bugungi kunda missionerlik faoliyati bilan asosan turli sektalar shug'ullanadi. Hozirgi kunda taxminan 5000 ta sektaning faoliyati aniqlangan. Ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatimiz bilan chegaradosh bo'lgan davlatlarda «Богородичий центр», «Церковь объединения», «Церковь Иисуса», «Церковь Нового Завета», «Белое братство», «Божественный орден Первого Ангела», «Фархат ата», «Дианетика» kabi yuzlab diniy sektalar faoliyat olib bormoqda. Iblisga ibodat qilishga asoslangan «Satanizm» sektasi ham ayrim qo'shni respublikalarda keng tarqalmoqda. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, o'ta xavfli bo'lgan mazkur sektaning Rossiyada 100 ming, yer yuzida 5 milliondan ortiq tarafdori bor.

Mazkur sektalar aholining diniy bilimlari pastligidan foydalanib, oxiratning yaqinligi bilan qo'rqitish hamda asosan yoshlar va moddiy ahvoli nochor bo'lganlar ichida tashviqot olib borish yo'li bilan o'z tarafdorlarini ko'paytirishga harakat qilmoqda.

2. Missionerlik faoliyatida ijtimoiy tabaqalar bilan ishlash strategiyasi.

Missionerlar makon va zamonga moslashgan holda o'z uslub va vositalarini doimiy takomillashtirib kelganlar. So'nggi vaqtlarda ular ma'lum bir ijtimoiy qatlamni ajratib olib, maqsadli ish olib borishga intilmoqdalar. Jumladan, missionerlar asosiy e'tiborni aralash millat vakillaridan iborat oilalarning a'zolari, ilgari hech bir dinga e'tiqod qilmagan, og'ir xastalikka, judolikka, moddiy qiyinchilikka duch kelgan, axloq tuzatish muassasalaridan chiqib kelgan, ya'ni moddiy va ma'naviy ko'makka muhtoj kishilarga qaratmoqdalar.

Ziyolilarning turli qatlamlari ichida san'at sohasi xodimlari, kutubxonachilar, o'rta maktab o'qituvchilari, turli idoralar xizmatchilari faol missionerlik targ'iboti obyekt sifatida tanlanayotganini ham qayd etish lozim. Bunday yondashuvda o'ziga xos mantiq bor. Masalan, prozelit san'atkor san'atning hissiy-emotsional ta'sir quvvatidan foydalanib, e'tiqodiy bosim o'tkazishda yuqori samaradorlikka erishishi mumkin bo'lsa, e'tiqodini

o'zgartirgan kutubxonachida esa «o'lja» sifatida tanlanganlar bilan yakka tartibda ishlash imkoniyati mavjud bo'ladi.

Missionerlarga tabiatan ishonuvchan, tashqi ta'sirga moyil bo'lgan va ayni paytda, hayotda sabr-bardoshli va fidoiy bo'lish bilan bir qatorda hamisha ma'naviy-ruhiy ko'makka, qo'llab-quvvatlashga ehtiyoj sezadigan ayollarga ham alohida e'tibor bilan qaramoqdalar. Ularning maqsadi jamiyatda beqarorlikni keltirib chiqarish, ijtimoiy va milliy totuvlik asoslariga rahna solishdir.

Qayd etilgan misollar ham missionerlik obyekti sifatida tanlanayotgan qatlamlar doirasi muntazam ravishda kengayib borayotganini ko'rsatadi.

Missionerlar o'zlarining targ'ibotchilik faoliyatini kuchaytirish maqsadida xilma-xil va turli davrlarga mo'ljallangan dasturlar ishlab chiqqanlar. Xristian nazariyotchisi Luis Bush xristian missionerlari alohida e'tibor qaratishi lozim bo'lgan hudud - shimoliy kenglikning 10 va 40-parallellari orasida joylashgan, deb hisoblab, uni «10/40 oyna», deb atagan edi. Ushbu parallellar orasi esa buddaviylik konfutsiylik xinduiylik, islom, sintoiylik va daosizm dinlari keng tarqalgan hududlar hisoblanadi. Bu hududda Osiyoning 40 ga yaqin, Afrika qit'asining 20 dan ortiq davlati joylashgan.

Missionerlikda eng avvalo hududlarga xos xususiyatlar inobatga olinadi. Masalan, «10/40 oyna» hududiga kiruvchi mamlakatlarning o'ziga xos xususiyatlari, aholisining diniy qarashlari, turmush tarzi, missionerlik faoliyatini olib borishda e'tibor berilishi zarur bo'lgan jihatlar haqida batafsil ma'lumotlar shakllantirilgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi kunda dunyodagi 3000 ga yaqin etnik guruhlar to'laqonli faoliyat yuritadigan cherkovlarga ega emas.

«Uiklif» xalqaro xristian missiyasi «Xushxabar»ni 600 dan ortiq tilga tarjima qilgan. Ularning harakatlari natijasida 45 million kishi «Muqaddas kitob» tarjimasi bilan tanishgan.

Hozirgi kunda ushbu missiya dunyo bo'yicha mavjud 6913 ta til guruhidan 1376 tasida ish olib bormoqda. Bunda, avvalo tilning lingvistik tadqiqoti amalga oshiriladi va bu ish oxir-oqibatda «Injil»ni o'sha tilga tarjima qilish bilan yakunlanadi. Missiyaning dunyoning 60 davlatida faoliyat yuritayotgan 5277 ta va maxsus tayyorgarlikdan o'tayotgan 442 ta missioneri oldiga ana shunday vazifa qo'yilgan.

Dunyo xalqlarini injillashtirish bo'yicha mavjud rejalar haqida ham ta'kidlash lozim. 2002 yilda nashr etilgan AQSHda «Butunjahon xristianligi tendensiyasi» kitobida 2000 yilgi ko'rsatkichlar va 2025 yilgacha erishishi lozim bo'lgan holat qiyosiy tahlil qilingan. Xususan, unda yozilishicha:

- Yer yuzi aholisining «Injil» bilan tanishtirilishi 73,1 foizdan 100 foizga yetkazilishi;

- dunyo aholisi tarkibidagi xristianlarning ulushi 33 foizdan 40 foizga o'sishi;

- xristianlarning 10 foizini tashkil qilgan missionerlarning ulushi 20 foizga ko'tarilishi;

- xristianlar o'z daromadlarining 1,8 foizini cherkov hisobiga o'tkazib kelishgan bo'lishsa, bu ko'rsatkich 3 foizga yetkazilishi;

- har 3000 kishiga 1 ta missioner to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich har 1000 kishiga 1 ta missionerni tashkil etishi;

- cherkov mavjud bo'lmagan, aholisi 50000 dan ortiq 116 ta shaharning barchasida cherkovlar yuzaga kelishi;

- cherkovlar tuzilmagan 1000 dan ortiq etnik guruhning har birida cherkovlar tashkil etilishi;

- Umuman tarjima qilinmagan, yoki qisman tarjima qilingan barcha tillarga «Injil» tarjima qilinishi lozim.

Real voqelik va missionerlar tomonidan amalga oshirilayotgan harakatlarni o'rganish, afsuski, bu rejalarda belgilangan maqsadlarga asta-sekin bo'lsa-da, erishilayotganini ko'rsatadi.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda, missionerlikda yoshlarga alohida e'tibor berilayotganini ta'kidlash lozim. Yoshlarning faol ijtimoiy kuchga aylanib borayotgani bugungi kunda ularning turli mafkuraviy ta'sir va tazyiqlarning asosiy obyektiga aylanishiga olib keldi. Bunda ularning jamiyatning hali yetarli tajribaga ega bo'lmagan, tashqi ta'sirlarga tez beriluvchan va ayni paytda, eng harakatchan qatlami ekani inobatga olinmoqda.

Missionerlikning taniqli nazariyotchisi Patrik Djonstoun talaba yoshlarni missionerlik faoliyatining asosiy obyektini deb qarab, o'zining «Dunyo operatsiyasi» kitobida shunday yozadi: «Butun dunyoda universitet va kollejlarda 37 million talaba tahsil oladi. Ularning ko'plari 20 yildan so'ng yirik mansablarni egallashadi». Ushbu fikrlar missionerlarning jamiyatning ertangi kunini belgilab beradigan avlod ongini egallash, nazorat qilishni ko'zlab ish yuritayotganini anglash imkoniyatini beradi.

Xayriya yordamlari ko'rsatish ham missionerlikdagi eng qadimiy va samarali usullardan biri hisoblanadi. Bunda, turli tadbirlar uyushtirilib, ularga asosan yoshlar jalb etiladi. Beg'araz deya taqdim etilayotgan, aslida jamiyatning yordamga muhtoj qatlamlarini aniqlash va so'ngra ular bilan maqsadli ish olib borishni ko'zlaydigan bunday harakatlar hatto «Yangi yil», «Navro'z», «Xotira va qadrlash kuni» kabi xalqimizda keng nishonlanadigan bayramlar davomida ham g'arazli maqsadlarda amalga oshirilishi kuzatilgan. Missionerlar o'zlari ko'rsatayotgan «yordamni» shu bayramlar ruhiga moslashtirishga ham harakat qilmoqda.

Uyma-uy yurib «Xushxabar» yetkazish usulining o'ziga xos xususiyatlari. Bu usul missionerlarga odamlar bilan kunning dolzarb masalalari haqida suhbatlashish, ularning dardlariga qiziqish bildirish va ushbu muammolardan chiqish yo'llarini ko'rsatib berishni taklif qilib, o'z tashkilotlariga jalb qilishga asoslanadi. Bu missionerlikni amalga oshirishda eng yaxshi samara beradigan va katta mablag' talab qilmaydigan usullardan biri hisoblanadi. Masalan, ushbu usuldan faol foydalanayotgan «Iyegovo shohidlari» oqimi a'zolari, o'zlarini go'yoki, Iso Masih o'z havoriylariga buyurgan yo'ldan foydalanayotganlarini da'vo qilib, muayyan hududda «tayanch nuqta»ni shakllantirish va unga suyangan holda yaqin qo'shnilar orasida uyma-uy yurib adabiyotlarni tarqatish, maktab o'quvchilari va yoshlar orasida targ'ibot ishlarini olib borishga alohida e'tibor bermoqda. Bunday maqsadli faoliyat natijasida iyegovochilar soni yildan yilga ortib bormoqda va bugungi kunda dunyo bo'yicha qariyb 7 millionni tashkil etmoqda.

Ta'lim-tarbiya sohasidagi missionerlikdan ko'zlangan maqsadlar. Ta'lim tizimi bosqichlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tufayli g'oya va qarashlarni singdirishdagi tadrijiylik ta'minlanadi. Shu bilan birga, talim jarayonida amalga oshirilgan targ'ibot natijalarini bevosita tekshirib ko'rish va uni takomillashtirib borish imkoniyati ham mavjud. Bu kabi xususiyatlar missionerlarning ta'lim tizimiga alohida e'tibor bilan qarashini keltirib chiqarmoqda. Adventistlarning dunyo bo'yicha 5000 dan ortiq o'quv markazlariga, pyatidesyatniklikning eng yirik oqimlaridan biri – «Xudo assambleyalari» cherkovlari bir necha kollej va Bibliya maktablariga egalik qilayotgani ham aynan shu bilan izohlanadi.

Jumladan, O'zbekiston istiqlolining dastlabki yillarida missionerlar turli volantyor tashkilotlar niqobi ostida mamlakatimiz ta'lim tizimiga kirib olishga uringanlari kuzatilgan. Ular yurtimizdagi mavjud ta'lim muassasalarida turli til, kompyuter, sport to'garaklari tashkil etish niqobi ostida talaba va o'quvchilar orasida o'z dinlarini targ'ib qilishga harakat qilgan.

Missionerlikda mahalliy tillarda xristianlikni targ'ib qiluvchi adabiyotlarni chop qilish va tarqatish ham eng ko'p qo'llaniladigan usullardan biridir. Kichik hajmdagi qo'llanmalar juda ham ta'sirchan qilib yoziladi. Odamlarning e'tiborini jalb qilish uchun uni chiroyli suratlarga boy etib chop etiladi. Ularda dini qabul qilishga ochiq-oydin taklif qilinmaydi. Ammo adabiyot oxirida qo'shimcha ma'lumot olish uchun tashkilot manzili yoki telefoni keltiriladi. Risolani o'qigan va diniy bilimi sayoz bo'lgan inson uning ta'siriga tushishi mumkin. Ma'lumotlarga ko'ra, «To'liq injil xristianlari» oqimi yangi vakillarining yarmidan ko'pi dini qabul qilishlarini xristian adabiyotlari ta'siri bilan bog'lashadi. Adabiyotlarni olib kirish va tarqatish ko'pincha mavjud qonunlarga zid ravishda amalga oshiriladi.

Shuningdek, Missionerlik tashkilotlari xristianlikni targ'ib qilishda audio, video va elektron mahsulotlar, ro'znoma va oynomalar, teledasturlar, internetda onlayn o'quv kurslari tashkil etish yo'llaridan foydalanmoqdalar. Missionerlik mazmunidagi CD disklar ishlab chiqarish va tarqatish bilan shug'ullanuvchi qator xalqaro agentliklar ham faoliyat yuritmoqda. Bunday yirik tashkilotlardan biri – Global Recordings kompaniyasi bo'lib, u 21 milliy agentlikni birlashtiradi hamda 4562 til lahjalarida mahsulot ishlab chiqaradi.

3. Diniy sektalar va ular faoliyatining oqibatlari. Sektalarga xos xususiyatlar haqida gap ketar ekan, ayrim sektalar muayyan konfessiya doirasida shakllanib, asosiy e'tiborni sobiq e'tiqoddoshlari orasida targ'ibot olib borishga, ba'zi sektalar esa boshqa konfessiyaga mansub insonlar orasidan ham o'z tarafdorlarini shakllantirishga harakat qilishini ta'kidlash zarur.

Ayni paytda, hech bir konfessiyaga mansub bo'lmagan, muayyan shaxs – «ustoz», «yo'l boshchi» yoki «rahnamo» tomonidan asos solingan va aholining duch kelgan ijtimoiy va konfessional qatlami bilan ish olib boradigan sektalar ham mavjudligini qayd etish lozim.

Afsuski, yuqoridagi kabi ko'rinishlarda chiqadigan sektalar faoliyati natijasida bir qator salbiy, ba'zi hollarda fojiaiy hodisalar kelib chiqmoqda. Jumladan, o'tgan asrning 70-yillarida AQSHning San-Fransisko shahrida Jim Jons ismli shaxs bir necha ming kishilik mahalliy protestantlarni o'z ichiga olgan «Xalq ibodatxonasi» nomli jamoa tuzishga erishadi. Sekta asoschisining turli «qiliq»lari shahar jamoatchiligiga ma'lum bo'lib qolgach, Jons «chirkinliklarga to'la shahar»dan ketib, Gayana changalzorlarida «Xudo Podshohligi»ni qurish lozimligini e'lon qiladi.

1978 yili «Xudo Podshohligi»dagi holatni o'rgangani borgan AQSH Kongressi komissiyasi sekta izdoshlari «podshohlikda» juda og'ir sharoitlarda yashayotgani, ularga qullardek munosabatda bo'linayotgani, Jons barcha «banda»larini o'ziga ibodat qilishga majbur qilganiga guvoh bo'ladi. Kirdikorlari fosh bo'lib qolganini bilgan sekta rahbari bir kunning o'zida barcha izdoshlarini o'z jonlariga qasd qilishga majbur qiladi. Oqibatda Jonsga ishongan 912 kishi halok bo'ladi.

Shunga o'xshash holat AQSHning Texas shtatidagi Ueyko shahrida Devid Koresh tomonidan adventislik zamirida shakllantirilgan «Dovud avlodi» nomli sekta tarafdorlari bilan ham sodir etiladi. O'zini «Xaloskor» deb e'lon qilgan, jamoada o'zining mutlaq hokimiyatini o'rnatib, barchaga o'z mulkidek munosabatda bo'lgan sekta rahbari Ueyko shahrida qurilgan maxsus ranchoda izdoshlari bilan rohibona hayot kechiradi.

1993 yilda politsiya tomonidan uni qo'lga olish bo'yicha amalga oshirilgan tadbir davomida, qamalishni istamagan «payg'ambar» o'zi va barcha sekta a'zolari joylashgan ranchoni portlatib yuboradi. Oqibatda 100ga yaqin kishi, shu jumladan, 25 nafar bola halok bo'ladi.

Bunday sektalar qatoriga 1992 yilda Xitoyda Lyu Xunchji tomonidan tuzilgan va 2 milliondan ortiq tarafdori bo'lgan «Falungun» sektasini ham kiritish mumkin. Lyu Xunchji faqat o'zinigina zaminni halokatdan, kishilarni qiyinchiliklardan qutqaruvchi, jismoniy va ma'naviy yetuklikka boshlovchi, gunohlardan forig' qilishga qodir, deb hisoblaydi. Jannat faqat uning tarafdorlarigagina nasib qilarmish. Oxirat bilan qo'rqitish markaziy o'rinni egallagan Lyu Xunchji ta'limotiga ergashish 2000 dan ortiq kishining halok bo'lishi, yuzlab odamlarning ruhiy kasallikka chalinishiga sabab bo'lgan.

Buddizm doirasida shakllangan «Aum Sinrikyo»ning 1995 yilda Tokio metrosida tinch aholiga nisbatan gaz hujumi uyushtirishi oqibatida 12 kishi halok bo'lgani, AQSHda paydo bo'lgan «Osmon darvozasi» sektasi a'zolaridan 60 dan ortiq kishi o'z joniga qasd qilgani, Ugandada yuzaga kelgan «Xudoning o'nta buyrug'ini qayta tiklash harakati» sektasi qurbonlari soni 1000 dan ziyodni tashkil etgani ham bunday sektalar faoliyatining mudhish oqibatlaridan dalolat beradi.

Hozir ayrim rasmiy ro'yxatdan o'tgan yoki norasmiy faoliyat yuritayotgan noislomiy diniy jamoalarning vakillari tomonidan ham missionerlik faoliyati amalga oshirilishi kuzatilmoqda. Missionerlar aksariyat holatlarda o'z jamoasiga jalb qilishda turli o'qish kurslarini ochib, o'z diniga targ'ib qilish, xorijga o'qishga yoki ishga jo'natish, yoz faslida bolalarni dam olish lagerlariga jalb qilish, hayriya

yordam ko'rsatish, bepul tibbiy yordam berish va gazeta, jurnal, kitoblar tarqatish kabi usullardan foydalanmoqda. Ularning diniy ta'limotida Davlat ramzlarini hurmat qilish, Konstitutsion burchni bajargan holda harbiy xizmat o'tash, jamoat ishlarida qatnashish man etilgan. Bunday holat xalqimiz uchun noan'anaviy bo'lgan diniy jamoa va sekta vakillarining maqsadi jamiyatimiz a'zolarini fuqarolik faolligini so'ndirish va qaram qilib olishga yo'naltirilganidan yaqqol dalolat beradi. Shuningdek, ayrim noislomiy diniy jamoalarda ushbu jamoaga a'zo bo'lgan shaxs bilan oila qurishi, jamoadan tashqaridan kelayotgan barcha ma'lumotlarni yolg'on va zararli deb bilish belgilab qo'yilgan, ba'zilarida oila qurish umuman ma'qullanmay, ular daromadlarining deyarli barchasini ushbu jamoa rahbariyatiga topshirishi lozim. Ushbu faktlar mazkur diniy jamoalardagi tartib shaxs, oila va jamiyat uchun naqadar zararli ekanini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, yuqoridagi kabi sektalar, missionerlik tashkilotlari faoliyatiga chek qo'yish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Bir qator mamlakatlarda sektalar va missionerlar faoliyati natijasida jabr ko'rganlarga moddiy va ma'naviy ko'mak berish maqsadida maxsus markazlarning tuzilgani, afsuski, yuqoridagi kabi holatlarning ko'payib borayotgani va xatarli ko'lam kasb etib, jamiyatdagi ijtimoiy-ma'naviy muhitga o'ta salbiy ta'sir ko'rsatayotganini kuzatamiz.

Shuningdek, missionerlikning milliy hayotga tahdidi xususida ham to'xtalib o'tish lozim. Sir emaski, din milliy ma'naviyatning tarkibiy qismi, millatni birlashtirib turuvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Bir tilda gaplashadigan, umumiy tarix va yagona davlatga ega bo'lgan, ammo turli dinlarga yoki diniy yo'nalishlarga e'tiqod qiladigan millatlar hamon ichki milliy birlikni ta'minlay olmayotgani, kichkina bir sabab qayta - qayta nizoli vaziyatlar va fuqarolar urushining kelib chiqishiga zamin yaratayotgani va mamlakatlar o'z taraqqiyotida o'nlab yillarga orqada qolib ketayotgani ham shunday xulosa chiqarish imkonini beradi.

Livan aholisining 90 foizdan ortig'ini arablar tashkil etadi. Rasmiy til arab tili hisoblanadi. Ammo livanliklarning bir qismi islomga (sunniiy, shia, druz), qolgan qismi xristianlikka (maroniy, pravoslav, katolik) e'tiqod qilishi natijasida milliy birlikni ta'minlash qiyin kechmoqda. Mamlakatning amaldagi qonunchiligida davlat boshqaruv idoralarning diniy belgilar asosida shakllantirilishi mustahkamlab qo'yilgani esa, ko'pgina hollarda xilma-xil omillar ta'sirida uning to'laqonli faoliyatiga to'siq bo'lmoqda. Musulmonlar va xristianlar o'rtasida vaqti-vaqti bilan kelib chiqayotgan fuqarolar urushi esa bu birlikni ta'minlashni yanada mushkillashtirayotgani fikrimizning isboti bo'la oladi.

Turli millat va din vakillari istiqomat qilib kelgan Yugoslaviyaning Serbiya, Sloveniya, Xorvatiya, Makedoniya, Chernogoriya, Bosniya va Gersegovinya kabi davlatlarga parchalanib ketgani ham etnokonfessional ziddiyatlar qanday og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkinligining hayotiy-amaliy ifodasidir.

Masalaning ana shu jihatiga e'tibor berilsa, missionerlik harakatlari ortida diniy zaminda millatni ichidan bo'lib tashlashga qaratilgan g'arazli siyosiy maqsadlar yotganini va u keltirib chiqaradigan fojialarni anglab yetish mumkin.

Bu, missionerlar o'z oldilariga qo'ygan maqsadlarga erishadigan bo'lsalar ular faoliyat olib borayotgan mamlakatda ham xalqning parokandalikka yuz tutishi va ma'naviy tanazzulning kelib chiqishi mumkinligi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi.

4. Missionerlikka qarshi kurashning huquqiy-amaliy asoslari. O'zbekistonda mustaqillikning ilk yillaridanoq missionerlik va prozelitizmning salbiy oqibatlariga olib kelishini hisobga olgan holda bu borada tegishli qonuniy asoslar ishlab chiqildi. Qonunlarda missionerlik harakatlari taqiqlandi.

Ma'lumki, «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi Qonun (yangi tahriri) kishilarning vijdon erkinligini huquqiy kafolatlash bilan birga diniy tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirishga xizmat qiladigan hamda davlat va din munosabatlarini tartibga soladigan muhim hujjat hisoblanadi. Qonunga binoan «Bir diniy konfessiyadagi dindorlarni boshqasiga kiritishga qaratilgan xatti-harakatlar (prozelitizm), shuningdek boshqa har qanday missionerlik faoliyati man etiladi. Ushbu qoidaning buzilishiga aybdor bo'lgan shaxslar qonun hujjatlarida belgilangan javobgarlikka tortiladilar» (5-modda, 3-band).

Mazkur moddadan kelib chiqib, «O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi»ga noqonuniy diniy xatti-harakatlarning oldini olish bilan bog'liq bir qator moddalar kiritilgan. Jumladan:

- diniy mazmundagi materiallarni tarqatish maqsadida qonunga xilof ravishda tayyorlash, saqlash, O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirish yoki tarqatish;
- diniy yig'ilishlar, ko'cha yurishlari va boshqa diniy marosimlar o'tkazish qoidalarini buzish;
- O'zbekiston Respublikasida g'ayriqonuniy nodavlat notijorat tashkilotlari, oqimlar, sektalar faoliyatida qatnashishga undash;
- noqonuniy diniy faoliyat bilan shug'ullanish;
- diniy tashkilotlar rahbarlarining mazkur tashkilotlar ustavini ro'yxatdan o'tkazishdan bosh tortishi;
- dindorlar va diniy tashkilotlar a'zolari tomonidan bolalar va o'smirlarning maxsus yig'ilishlari, shuningdek diniy marosimga aloqasi bo'lmagan mehnat, adabiyot va boshqa xildagi to'garaklar hamda guruhlarini tashkil etish va o'tkazish;

- bir konfessiyaga mansub dindorlarni boshqasiga kiritishga qaratilgan xatti-harakatlar (prozelitizm) va boshqa missionerlik faoliyati;

- maxsus diniy ma'lumoti bo'lmay turib va diniy tashkilot boshqaruvi markaziy organining ruxsatisiz diniy ta'limotdan saboq berish, xuddi shuningdek xususiy tartibda diniy ta'limotdan saboq berish bilan bog'liq harakatlar sodir etilganda belgilangan eng kam ish haqining tegishli miqdoridagi jarima solinishiga yoki belgilangan muddatga ma'muriy qamoqqa olishga sabab bo'lishi haqidagi qoidalar mustahkamlab qo'yilganini ta'kidlash zarur.

Amaldagi qonunchiligimizga ko'ra, muayyan hollarda birinchi marta qonunni buzgan shaxs yoki tashkilotga ma'muriy jazo qo'llaniladi. Agarda o'sha shaxs yoki tashkilot shundan keyin ham qonunni buzishda davom etsa, unga endi jinoyat kodeksidagi choralari qo'llaniladi. Masalan, «O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi» normalariga ko'ra, «O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi»ning yuqorida qayd etilgan bandlaridagi harakatlar ma'muriy jazo qo'llangandan keyin yana sodir etilsa, bu «O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi»da belgilanganidan ko'ra og'irroq jazolar qo'llanishiga olib keladi.

Shu bilan birga, «O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi»da «O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi»da nazarda tutilmagan bir qator harakatlar uchun ham jazolar belgilanganini qayd etish zarur. Jumladan:

- voyaga yetmagan bolalarni diniy tashkilotlarga jalb etish;
- voyaga yetmagan bolalarni ularning ixtiyoriga, ota-onalari yoki ularning o'rni bosuvchi shaxslar ixtiyoriga zid tarzda dinga o'qitish;
- dindorlardan majburiy yig'im undirish va soliq olish;
- diniy ta'lim olishda hamda fuqaro dinga nisbatan, dinga e'tiqod qilish yoki e'tiqod qilmaslikka nisbatan, ibodat qilishda, diniy rasm-rusumlar va marosimlarda qatnashish yoki qatnashmaslikka nisbatan o'z munosabatini belgilayotgan paytda majburlash bilan bog'liq diniy faoliyat yuritish;
- g'ayriqonuniy jamoat birlashmalari yoki diniy tashkilotlarni qonunga xilof ravishda tuzish yoki ularning faoliyatini tiklash;
- g'ayriqonuniy jamoat birlashmalari yoki tashkilotlari faoliyatida faol qatnashish bilan bog'liq harakatlar belgilangan eng kam ish haqining tegishli miqdorida jarima solinishiga yoki belgilangan muddatga axloq tuzatish ishlari, yoki qamoq yohud ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi belgilab qo'yilgan.

Mamlakatimizda missionerlik va prozelitizmning oldini olish, ayniqsa yoshlarni bunday zararli oqimlar domiga tushib qolishlarining oldini olish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar amalga oshirishni taqozo qilmoqda. Bu vazifani muvaffaqiyatli hal etishda yosh avlodni hozirgi davrda mamlakatimizda din

sohasida sodir bo'layotgan o'zgarishlar, yaratilgan imkoniyatlar bilan muntazam asosda tanishtirib borish muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, qiziqishlari, bilim darajalarini inobatga olgan va differensial yondashgan holda yoshlarning din, shu jumladan, xalqimiz asrlar davomida e'tiqod qilib kelgan islom dini haqidagi bilimlarni va milliy-diniy an'analar asoslarini sog'lom asosda egallashlariga ko'maklashish ham bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Bunday bilimlar obyektiv bo'lishi, voqelikni to'g'ri va to'liq aks ettirishi va o'z mohiyatiga ko'ra, Vatan va millat manfaatlarini bilan uzviy bog'liq bo'lmog'i kerak. Yoshlarimizning missionerlikning mohiyati haqida xolis va yetarli bilimga ega bo'lishlari unga qarshi immunitetni shakllantirishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

Tahlillar hech bir mintaqaga, hech bir davlat bunday tahdididan xoli emasligini ko'rsatadi. Bunday holatlarning oldini olish uchun esa missionerlikning mohiyatini to'g'ri va chuqurroq anglash, uni bartaraf etish yo'lida maqsadli, tizimli va tadrijiy faoliyat olib borish zarur bo'ladi. Egallangan bilimlar qanchalik xolis va chuqur bo'lsa, uning zamirida yuzaga keladigan baholar, qadriyatlar ham shunchalik mustahkam bo'ladi. Shakllangan qadriyatlar tizimi esa turli tahdidlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Missionerlik va prozelitizm so'zlarining mazmun-mohiyati nimada?
2. Missionerlik tashkilotlari asosan qanday maqsadlarni ko'zlaydi?
3. Zamonaviy sektalar tomonidan missionerlik faoliyatini olib borishda qanday uslublardan foydalanilmoqda?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Missionerlik va prozelitizm ma'naviy tahdid sifatida.
2. Missionerlikning vujudga kelish va rivojlanish tarixi.
3. Missionerlikka qarshi kurashda davlat va jamoat tashkilotlari, xususan mahallaning o'rni.

Adabiyotlar

1. Missionerlik: kecha va bugun. - Toshkent: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2008. - 64 b.
2. Shermuhammedov K., Karimov J., Najmiddinov J. Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning ma'naviy-ma'rifiy asoslari. – Toshkent: «Movarounnahr» nashriyoti, 2016. – 224 b.

3. Missionerlik: mohiyat, maqsadlar, oqibatlar va oldini olish yo'llari. - Toshkent: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2017. - 200 b. (A.Achildiyeu bilan hammualliflikda).

4-mavzu. DINIYLIK VA DUNYOVIYLIK: TALQINLAR VA KATEGORIAL TAHLIL

Reja:

- 1.Diniylik atamasining ta'rifi va talqinlari
- 2.Dunyoviylik tushunchasi hamda uning oziga xos jihatlari
- 3.Diniylik va dunyoviylik uyg'unligining jamiyat hayotida aks etishi

Tayanch tushunchalar: *diniylik, dunyoviylik, ratsionalizm, irrotsionalizm uyg'unlik, diniy ong, dunyoviy shaxs, ijtimoiy farovonlik, ijtimoiy tanazzul.*

Mavzu o'quv maqsadi: diniylik va dunyoviylik masalalarini mazmun-mohiyatini tushuntirish, ularning jamiyat hayotidagi o'rni va ahamiyatini hamda uyg'unligi masalalarini yoritib berish.

1.Diniylik atamasining ta'rifi va talqinlari. Tarixan diniylik va dunyoviy jamiyat, ularning o'zaro munosbatlariga doir masalalar turli talqinlar asosida izohlangan, ba'zida ular bir-birini inkor qiluvchi tamoyillar sifatida olib qaralgan. Mazkur masalalar demokratik taraqqiyot yo'lidan borayotgan zamonaviy jamiyat sharoitida ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xususan prezidentimiz SH.Mirziyoyev diniy va milliy qadriyatlarimiz uyg'unligi alohida e'tibor qaratib: "Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz", deb ta'kidlangan. Darhaqiqat har ikki sohaning muvozanatli munosabati siyosiy-iqtisodiy, ruhiy-ma'naviy sohaning buguni va kelajagiga bevosita daxldor masala sanaladi.

Dunyoviy jamiyatda dinning o'rni, mavqei va ahamiyatiga doir ko'plab masalalar, garchand, diniy erkinliklarga oid qonunchilik mavjud bo'lsa-da, o'z yechimini topmagan. Shu nuqtai nazardan qaraganda "diniylik" va "dunyoviylik" tushunchalarining mazmunini aniqlash, ular bilan bog'liq voqea, hodisalarni tizimli tadqiq etish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega.

XX asrda "diniylik" tushunchasini tadqiq etishning asosiy sababi dunyoviylik nazariyasining keng tarqalishi bilan bog'liq bo'ldi. Hozirda bu atama ko'plab bilim sohalarida qo'llanishiga qaramay adabiyotlarda uning mazmuni borasida yakdillik mavjud emas. Xususan, o'zbek tilining izohli lug'atida "diniy" atamasiga quyidagicha ta'rif berilgan: "Diniy – dinga oid, dinga aloqador bo'lgan, dinga ruhoniyatga tegishli. Mazkur izohli lug'atda "diniy" atamasining ma'nosi qisqacha keltirilsa ham, unda "diniylik" tushunchasiga ta'rifi uchramaydi. O'zbek tilida nashr etilgan falsafaga oid izohli lug'atlarda mazkur atamaga ta'rif mavjud emas. Shuningdek ingliz va rus tillarda nashr etilgan falsafaga oid ensiklopediya va izohli lug'atlarda ham mazkur atamaga ta'rif uchramaydi. Mazkur atamaning

ta'rifi faqatgina sotsiologiya va dinshunoslik fanlari doirasida amalga oshirilgan tadqiqolarda kuzatiladi. Jumladan, S.A.Kravchenko quyidagi ta'riflarini keltiradi: "Diniylik – 1) shaxslar ong va xulq-atvorining o'ziga xos xususiyati bo'lib, ularning afsonaviy va ilohiy narsalarga bo'lgan ishonchini aks ettiradi. 2) G.Zimmel qarashiga ko'ra, diniylik bu shaxslararo xudoga bo'lgan munosabat tufayli yuzaga keladigan ijtimoiy munosabat shaklidir".

D. Rutkevich mazkur atamani quyidagicha ta'riflaydi: "Diniylik – bu shaxs va guruhning sifati bo'lib, muqaddas hisoblangan mavjudot va ashyolarga e'tiqod qilish, ularga ibodat qilish yoki ong miqiyosida g'ayritabiiy kuchlarga ishonch bo'lib, u dinga aloqador va dinga bog'liq bo'lmagan sohalarda xulq-atvor hamda xatti-harakatlarda aks etadi". Shuningdek, N. Darren ham "diniylik" atamasiga aynan shu mazmunda ta'rif beradi.

Mazkur tushuncha din va muayyan ijtimoiy subyektlarning o'zaro bog'liqligini ifodalab, dinning murakkab sifat xususiyatlarini aks ettiradi. Agar "din" tushunchasi yaxlit ijtimoiy tizim doirasidagi sotsial aloqa va institutlarning o'ziga xos turi yoki ijtimoiy ongning maxsus shakli deb hisoblansa, u holda "diniylik" atamasi alohida shaxs, shuningdek, sotsial va demografik guruhlarning ongi va xulqiga diniy ta'sirini anglatadi. Shu jihatdan diniylik g'ayritabiiy kuchlarga e'tiqod qiluvchi alohida shaxs, guruh va jamoalarni muayyan holatini ifodalaydi. Mazkur masalada tadqiqot olib borgan V. I. Garadja, D. M. Ugrinovich va I. N. Yablokovlar diniylikni shaxs yoki guruhning ijtimoiy sifati, diniy ong, diniy axloq va diniy munosabatlarni o'zida aks ettiradi, deb baholaganlar. M.Z.Magometova esa, dinshunoslar G. Balagushkin, P. S. Gurevich, M. P. Mchedlov, L. N. Mitroxinlar o'z tadqiqotlarida diniylik tushunchasini ijtimoiy o'zgarishlar va yangi diniy harakatlar vujudga kelishi bilan bog'laganini ta'kidlaydi. Agar diniylikni ijtimoiy o'zgarishlar va yangi diniy harakatlar hosilasi sifatida baholasak, mazkur tushunchaning uzoq tarixi nazardan chetda qoladi. Qayd etish joizki, diniylik doimo har bir insonning e'tiqodidan qat'iy nazar, u yoki bu darajada o'z ta'sirini o'tkazib kelgan. Shu jihatdan diniylik, mohiyatan, shaxs faoliyatining ko'plab jihatlarini belgilab beruvchi inson shaxsiyatining asosiy xususiyati hisoblanadi.

A.Boboyev diniylik haqida quyidagi mulohazalarini keltiradi: "Diniylik haqiqiy, abadiy dunyo deb, g'ayritabiiy dunyoni tan oladi, insonning tabiiy dunyodagi hayotini abadiy dunyoga o'tish vositasigina deb qaraydi". Avvalo, muallifning "g'ayritabiiy dunyo" atamasiga aniqlik kiritish lozim. Agar mazkur atama orqali "g'ayritabiiy borliq"ni nazarda tutilgan bo'lsa, u holda diniylik dunyoviy faoliyatlardan chetlashishga yo'naltirilgan asketizmning muayyan shakli ekanligi borasida xulosani keltirib chiqaradi. Aksariyat diniy ta'limotlarda dunyo tom ma'nodagi saodat maskani sifatida talqin etilmasada, diniylik asosida belgilagan barcha meyorlar faqat dunyoviy masalalarni tartibga solishga qaratilgan. Shu nuqtai nazardan har qanday shakldagi asketizmga targ'ib qiluvchi diniylik dunyoviyliksiz o'z ahamiyatini yo'qotadi. Shu bois diniy mafkura turli ijtimoiy guruhlarning jamiyatdagi maqomi va o'ziga xos manfaatlarini ifodalaydi.

B.B.Xoldkroft mazkur atamani quyidagicha izohlaydi: “Diniylik murakkab tushuncha bo‘lib, uni kamida ikki sababga ko‘ra aniqlash mushkul. Birinchi sababi uning ingliz tilidagi noaniq va nomukammal xususiyati bilan bog‘liq. Diniylik so‘zining dindorlik(religiousness), ortodoksallik (orthodoxy), iymon (faith), ishonch (belief), taqvodorlik (piousness), xudojo‘ylik (devotion), muqaddas (holiness) kabi sinonimlari mavjud. Ikkinchi sabab esa, dindorlik tamoyili bir necha fanlar kesimidagi tadqiqot mavzusi bo‘lib, ularning har biri mazkur mavzuni o‘ziga xos talqin qiladi”. Dinshunoslik ensiklopediyasida mazkur atamaningyana boshqa bir sinonimi quyidagicha ta’riflanadi: “Diniylik atamasi aksariyat hollarda “sacred” ya’ni muqaddaslashtirish so‘zi bilan ifodalanadi. Ba’zi manbalarda mazkur so‘z etimologik jihatdan xudolar va ularning qudratiga ishonch ma’nosini angalatuvchi lotin tilidagi “sacrum” so‘zidan olinganini, keyinroq xudolarni yod etib insonlarni cho‘qintirish mazmunida qo‘llanilgani ta’kidlanadi. Turli tillarda diniylikni ifodalovchi so‘zlar bir necha ma’nodoshlarga ega bo‘lsa ham bu o‘rinda dunyoviylik atamasiga mazmunan antonim bo‘lgan so‘zning ta’rifiga murojat qilish maqsadga muvofiq. Jumladan o‘zbek tilida ham diniy so‘ziga ma’no jihatdan yaqin bo‘lgan e’tiqodiy, ilohiy, aqidaviy kabi so‘zlar mavjud bo‘lsa-da, mazkur so‘zlar aynan diniylik so‘zi qo‘llanilgan o‘rinlarda to‘liq joriy etish imkonsiz. Muqaddaslashtirish masalasi haqida shuni aytish mumkinki, u har qanday dinning muhim elementi bo‘lsa-da, umumiy ma’noda diniylikning tarkibi qismi hisoblanadi.

“Diniylik” ijtimoiy subyektlarning madaniy-maishiy hayoti, xulq-atvori, qadriyatli mo‘ljallari, o‘zaro munosabatlari va boshqa xatti-harakatlari ko‘rinishlari, shuningdek, jamiyat sohasidagi ayrim faoliyat yo‘nalishlarida u yoki bu din ta’limoti bilan bog‘liq pand-nasihati, yo‘l-yo‘riq va ko‘rsatmalarning nisbatan barqaror aks etishini anglatuvchi tushunchadir.

2.Dunyoviylik tushunchasi hamda uning oziga xos jihatlari

So‘nggi yillarda dunyoviylik falsafiy kategoriyasini falsafiy tadqiq qilishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan mamlakatimizda “Dunyoviylik falsafasi”, “Dunyoviylik va ijtimoiylik” nomli maqolalar to‘plami, “Globallashuv sharoitida diniy va dunyoviy mafkuralarning o‘zaro ta’siri” mavzularida tadqiqotlar amalga oshirildi. Quyida mazkur atamaga berilgan ta’riflar va ularning tahliliga qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

“Dunyoviylik” atamasi o‘zbek tilining izohli lug‘atida real, moddiy dunyoga, hayotga oid, hayoti mazmunini anglatuvchi so‘z sifatida ta’riflanadi.

D.Bayaliyev mazkur tushunchani quyidagicha izohlaydi: “Dunyoviy mafkura deb, dunyo va inson hayotini undan tashqarida va ustun turgan ilohiy kuch bilan emas, o‘zi yashab turgan moddiy dunyoning yagona realligi, unda insonning o‘rnini ratsional mantiqiy tafakkurga, tajribaga tayanib asoslab beruvchi ideallarga, qadriyatlarga, g‘oyalar va qarashlar majmuiga aytiladi”. Olimning dunyoviylikning mantiqiy tafakkurga asoslanganligi haqidagi qarashi bahs talabdir. Zero, dunyoviy mafkuralar orasida diniylikka aloqador bo‘lmagan irratsional, mantiqiy tafakkura zid g‘oya va qarashlar ham mavjud. Fikrimiz isboti sifatida diniy aqidalardan xoli bo‘lgan anarxizm, antagonizm, amoralizm, apatiya, totalitarizm, shovinizm kabi

siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va ruhiy-psixologik tanazzulga olib boruvchi mafkuralarni keltirish maqsadga muvofiq.

G.Demidov mazkur atamani quyidagicha ta'riflaydi: "Dunyoviylik – har qanday dinga nisbatan tanqidiy munosabat bildiruvchi, o'zini esa tanqid qilmaydigan keng qamrovli qoidadir. Bu jarayonda og'irlik markazi doimo "sekulyar" deb nomlangan dunyoqarash foydasiga yon bosadi. Shu bois, dunyoviylik gravitatsiya maydoniga kirgan har qanday voqelik doimiy ravishda transformatsiyalashuvni boshdan kechiradi". Olim dunyoviylikni diniylikka nisbatan ziddiyatli deb baholaydi va dunyoviylikni barcha sohalarda ustuvor ekanligini ta'kidlaydi. Fikrimizcha, dunyoviylik asosan siyosiy, iqtisodiy hamda ilmiy sohada diniy institutlar ta'sirini cheklay olgan bo'lsa-da, boshqa sohalarda dinning o'rnini to'la egallay olmadi. Shuningdek, dunyoviylik diniylik bilan ziddiyatli munosabatlarni tashkil etmaydi va u o'z xususiyatidan kelib chiqib diniy aqidalarga aloqador voqelik sifatida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, dunyoviylik ham boshqa tamoyillar singari tanqidlardan xoli mukammal tamoyil emas. Xususan A.Tokarev dunyoviylik tamoyili bo'yicha quyidagicha tanqidiy mulohazalarini bildirgan: "Dunyoviylik ulkan imkoniyatlarni yuzaga keltirishiga qaramay, mazkur dunyoqarash tizimi diniy qadriyatlar o'rnini to'liq egallay olmasligi oqibatida zamonaviy jamiyat ma'naviy-axloqiy inqirozni boshdan kechirmoqda". Biroq, bizningcha, dunyoviylik tamoyillarini sabab, ma'naviy-axloqiy inqirozni esa uning oqibati sifatida talqin qilish noo'rindir. Shu nuqtai nazardan diniylik yoki dunyoviylikning bevosita ma'naviy inqiroz omili sifatida baholamaslik maqsadga muvofiq.

CH. Teylor mazkur tushunchani boshqalardan farqli ravishda G'arb xristian madaniyati bilan bog'lab quyidagicha bayon qiladi: "Dunyoviylik – an'anaviy xristian madaniyatiga xos bo'lib, uning analogi islomda mavjud emas. Shunday ekan, musulmon jamiyati dunyoviylik tartibiga moslasha olmaydi". Shubhasiz sekulyarizatsiya jarayoni ilk bor G'arb xristian olamida yuzaga keldi. Ammo mazkur jarayon boshqa mintaqalar kabi Sharq musulmon olamiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. S.Xotamiy islom tarixining dastlabki asrida "islom hududlarining kengayishi bilan musulmon zodagonlari va amaldorlarining hayoti yangi sharoitlarga moslashdi va "dunyoviy ishlar" bilan band bo'lish avj oldi", deb ta'kidlaydi. Olim nazarda tutgan "dunyoviy ishlar" tom ma'noda sekulyarlashuvni anglatmasada muayyan ijtimoiy guruhlar din targ'ib qilmagan sohalarga intilishini anglatadi. Biroq tom ma'nodagi dunyoviylashuv jarayoni XX asr boshlarida aksariyat musulmon davlatlarida sodir bo'ldi. Binobarin, hozirda musulmon mamlakatlari orasida sekulyarizatsiya ta'siridan mutloq holi bo'lgan davlat uchramaydi. Shu bois, islom dini rasmiy maqomga ega bo'lgan va aholisining katta qismi musulmonlardan iborat ko'plab davlatlar diniy meyorlarni e'tiboridan chetda qoldirishi va davlat hamda xalq moddiy manfaatlari oliy qadriyatga aylanib borayotgani kuzatilmoqda.

S.Farax dunyoviylik tushunchasini ma'rifiy ratsionalizm tarixi bilan bog'laydi. U Yangi davrda G'arbiy Yevropada barcha aqlga muvofiq hodisalarni haqiqat sifatida e'tirof etish mayli ortib borgani va bunday qarash tarafdorlari

tabiatdan tashqarida hech qanday narsa mavjud emas, degan mulohazani ilgari surishganini eslab o'tadi. Olim mazkur holat haqida shunday yozadi: "Ratsional tafakkurning ilk bosqichida metafizika bilan aloqani butunlay uzildi. Aksariyat faylasuflar axloq va ilohiyot masalalari bilan shug'ullanmay qo'ydilar. Keyingi davrda ma'rifatparvarlik, pozitivizm, ssiyentizm, ateizm yo'nalishi tarafdorlari diniy ongning o'rnini bosuvchi yangi xudoni yaratdilar. Mazkur yo'nalish vakillarining ilohi – bu tafakkur va fan bo'lib, "dunyoviylik" atamasi esa dunyoviy ongga tayangan holda barcha diniy aqidalarni ilm-fan maydonidan chetlashtirdi". S.Farax dunyoviylik tarixiy taraqqiyoti haqidagi fikrlari izchil bo'lishiga qaramay, uning an'anaviy iloh fenomenini ilm-fan bilan o'rin almashishi haqidagi qarashlari bahs talabdir.

T.Asad esa mazkur ikki tushunchani qat'iy emasligini, ular tarixiy jarayon sababli yuzaga kelgani va zamonaviy vaziyatni shakllanishiga bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, dunyoviylik bu zamonaviy ijtimoiy hayotda axloq, bilim va hissiyotlarni birlashtiruvchi kategoriyadir. T.Asad ko'plab mutaxassislardan farqli ravishda dunyoviylikni diniylikka qarama-qarshi qo'ymaydi va diniylikning zamon va makon xususiyatlariga bog'liq ijtimoiy zarurat sifatida baholaydi.

Mazkur atamaning ta'riflari bilan tanishar ekanmiz, uning ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan uch asosiy talqini mavjud ekanini kuzatamiz:

Birinchi talqinga ko'ra, dunyoviylik oshkora yoki yashirin g'oyalar vositasida diniylikka qarama-qarshi qo'yiladi. Diniylikni qat'iy rad etish va uning muqobili bo'lgan dunyoviylikni to'la qo'llab-quvvatlash mazkur turdagi talqinning o'ziga xos jihatidir. Mazkur talqin sekulyarlashuv jarayonining ta'sirida vujudga kelgan dunyoviy madaniyat ustuvor ahamiyat kasb eta boshlagan davrdan boshlab kuzatilmoqda. Yaqin o'tmishda sobiq Ittifoqning dahriylik mafkurasini ommaviy ravishda jamiyatga keng tatbiq qilishi hamda "kim biz bilan birga bo'lmasa, u bizga qarshi"(V.I.Lenin 1919 yil 11 apreldagi BMSHPI plenumidagi nutqida keltirgan ibora(Olshanskiy L., 2017:2)) qabilida faoliyat yuritganini misol tariqasida keltirish mumkin. Aslida dunyoviylik diniylikni inkor etamaydi hamda uni ijtimoiy hodisa sifatida baholaydi.

Ikkinchi talqin esa, dunyoviylikni dinsizlik sifatida aks ettiradi. Bunda "dunyoviylik" tushunchasi bir qadar yengil va keng izohlanib, dinni qat'iy rad etish masalasi mavjud bo'lmasa ham u bilan muayyan masofani saqlaydi. Bu turdagi talqin dinsiz pozitsiyadagi dunyoviylikning o'ziga xos liberal shakli hisoblanadi. Mazkur talqinga muvofiq dunyoviylik diniy mazmunga ega bo'lmasligi lozim.

Uchinchi talqinga ko'ra, "dunyovilik" tushunchasi aksil diniy yondoshuv sifatida ifodalanmaydi. Dunyoviylik tamoyilining bu turdagi talqini nisbatan keng va mafkuraviy jihatdan neytral, biroq falsafiy nuqtai nazardan keskinligi bilan farqlanadi. Mazkur talqinga muvofiq dunyoviy ibtido diniylikka bog'liq bo'lmagan voqelik sanaladi. Shuning bilan birga, masala diniylikning subyekt tomonidan rad etish yoki obyektiv jihatdan inkor etish bilan emas, dunyoviylik jihatdan nechog'lik ijobiy mazmunga ega ekani bilan ahamiyatlidir. Ushbu ta'rif

dunyoviylik va diniylik masalasida alohida obyektiv falsafiy-ilmiy yondoshuvni yuzaga keltirdi.

Dunyoviylikning keng va tor ma'nodagi talqinini ilgari surish, maqsadga muvofiq. Keng ma'noda, dunyoviylik – bu real jamiyat borlig'iga xos bo'lgan barcha narsa, hodisa, jarayonlar va ularning mavjudlik xususiyatlarini aks ettirsa, tor ma'noda esa, mazkur tushuncha jamiyat hayotining din va diniy qarashlar ta'siridan xoli ravishda mavjud bo'lgan, o'z ichki qonuniyatlari asosida shakllangan va rivojlanib boradigan barcha jihatlarini aks ettiradi.

Keng ma'nodagi talqinga muvofiq diniylik ham dunyoviylikning tarkibiy qismi sifatida tushuniladi va bu dinning ijtimoiy institut sifatidagi mohiyatiga ham mosdir. Zero, diniy dunyoqarashga tayangan kishilar hayot tarzi aynan shunday talqindagi dunyoviylik sharoitidagina o'z mazmun va shakliga ega. Sodaroq aytganda, dunyodan xoli ravishda dinning ahamiyatini tasavvur qilib bo'lmaydi.

Ayni paytda, “dunyoviylik” tushuncha sifatida siyosiy-huquqiy mazmunga ega bo'lib, muayyan diniy ta'limotlarga alohida imtiyoz bermagan holda davlat tomonidan plyuralistik dunyoqarashning himoyalanihini nazarda tutadi. Hurfikrlilikka asoslangan tamoyiliga ko'ra, g'oya va qarashlar mohiyatan ratsional yoki irratsional ekani dunyoviylikni belgilovchi mezoni bo'lib xizmat qilmaydi.

Yangi davrda “dindor shaxs” atmasi ma'lum bir shaxsning dunyoqarashida muayyan diniy aqidalar belgilovchi ahamiyat kasb etishi natijasida uning axloqi va xatti-harakatlarida diniy motivlarni yaqqol namoyon bo'lishini anglatadi. Mazkur atamaning avvalgisidan farqli jihati, uning amaliyot bilan uzviy bog'liqligi emas, aksincha o'z-o'zini qaysi e'tiqodga mansub ekanligini belgilash bilan aniqlanmoq. Mazkur atama “diniylik” tushunchasidan farqli ravishda tor mazmunda qo'llanilib, ma'lum shaxs yoki guruhning ruhiy-ma'naviy qiyofasini aks ettiradi.

“Dunyoviy shaxs” atamasi esa diniy muassasa va ruhoniylikka qarshi bo'lgan antiklerikal insonni ifodalagan bo'lsa, hozirda u shaklan o'zgarib, mazmunan esa umuminsoniy axloq, ma'rifiy hayot g'oyalari bilan boyitildi. Natijada dunyoviylik bosh tamoyili sanalgan fuqarolik jamiyati sharoitida qator boshqa tashkilotlar bilan birgalikda turli diniy muassasa va tashkilotlar ham o'z faoliyatini yuritish imkoniyati taqdim etildi. Ayni paytda diniy tashkilotlarning axloq, ta'lim va tarbiya borasida yakka hokimlik o'rnatishga yo'l qo'yilmaslik ham e'tibor qaratildi. Zotan, dunyoviylik aynan liberal-demokratik tamoyillar asosidagi sekulyarlashuv bilan yondosh tushuncha sifatida baholanmoqda. Shuning bilan birga dunyoviylik nafaqat barcha dinlarni, balki konstitusion tuzimning yetakchilik maqomini ikkinchi darajaga tushuruvchi har qanday mafkura yakka hokimligiga ham yo'l qo'ymasligini ifodalaydi.

3.Diniylik va dunyoviylik uyg'unligining jamiyat hayotida aks etishi

Diniylik va dunyoviylik tushunchalari uzoq vaqt qarama-qarshi tamoyillar sifatida talqin qilingani bois mazkur masalada aksariyat holda ikki qarash kuzatiladi. Bir tomondan, ruhoniylar diniy e'tiqod yuksak axloqni rag'batlantirishi, gunoh uchun jazoning mavjud ekanligi borasidagi g'oyalar jinoyatchilik va korrupsiyani kamaytirish, iqtisodiy rivojlanish kabi jamiyat farovonligini

ta'minlovchi mexanizm bo'ladi, deb ta'kidlaydilar. Boshqa tomondan, aksariyat tadqiqotchilar dunyoviy hokimiyatning oqilona siyosati jamiyat ravnaq topishida aholining ommaviy ravishda diniylik darajasini ortishidan muhimroq ekanini ta'kidlaydilar.

Izlanishlardan ma'lum bo'ladiki, dinning zamonaviy yuksak taraqqiy etgan jamiyatdagi ijobiy yoki salbiy ahamiyati borasida jamiyatshunoslar o'rtasida yakdil fikr mavjud emas. Qayd etish joizki, mazkur masalani keng ko'lamda tadqiq etishga ba'zi siyosiy va axloqiy omillar to'sqinlik qilib keldi. Qayd etish joizki, mazkur masalani keng ko'lamli tadqiq etishga ba'zi siyosiy va axloqiy qarashlar to'sqinlik qilib keldi. 2009 yil G.Polning "Evolutionary Psychology" jurnalida nashr etilgan maqolasi mazkur bo'shliqni qisman to'ldirdi. U o'z tadqiqotida jamiyat faravonligiga ommaviy diniylikning ta'siri borasidagi ikki muqobil gipotezalarni tekshirish maqsadida amalga oshirilgan keng qamrovli xalqaro tahlil natijalarini taqdim etdi. Birinchi gipoteza, "axloqiy-ijodiy, ijtimoiy-iqtisodiy faraz" (the moral-creator socioeconomic hypothesis), deb nomlanib, unda xudo yoki xudolarga ommaviy ravishda e'tiqod qilish, axloq masalasiga befarq munosabatda bo'lmaslik jamiyat faravonligiga ijobiy ta'sir o'tkazishi ta'kidlanadi. "Sekulyar-demokratik ijtimoiy-iqtisodiy faraz"(the secular-democratic socioeconomic hypothesis), deb nomlangan ikkinchi gipoteza aksincha, zamonaviy taraqqiy etgan jamiyatlarda diniylik ijtimoiy farovonlik ortishiga to'sqinlik qiluvchi salbiy omil sifatida baholanadi.

G.Pol xalqaro ma'lumotlar bazasi va hisobotlari nisbatan to'liq qayd etilgan 17 ta rivojlangan demokratik davlatlarning bir qator ko'rsatkichlarini tahlil etish asosida o'z tadqiqotini amalga oshirdi. Tadqiqotda yuqori darajadagi diniylikka ega bo'lgan mamlakatlardan past ko'rsatkichli davlatlar ketma-ketligi asosidagi quyidagicha ro'yxat shakllantirilgan: AQSH, Irlandiya, Italiya, Avstriya, Shveysariya, Ispaniya, Kanada, Yangi Zelandiya, Avstraliya, Niderlandiya, Norvegiya, Angliya, Germaniya, Fransiya, Daniya, Yaponiya, Shvetsiya.

U jamiyat faravonligini quyidagi 25 ta ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida baholadi: qotillik, o'z joniga qasd qilish(yoshlar o'rtasidagi suidsid alohida o'rganilgan), bolalar o'limi soni, umr ko'rish davomiyligi, so'zak va zaxm kasalliklariga uchrash holatlari (o'spirinlar orasida mazkur kasalikka chalinish alohida o'rganilgan), voyaga yetmaganlar orasidagi abortlar miqdori, 15-17 yosh o'rtasida ayollari tug'rug'i, nikoh va ajrimlar soni, spirtli ichimliklarni istyemol qilish, hayotdan qoniqish hosil qilish darajasi, aholi jon boshiga daromad miqdori, mol-mulk ko'rsatkichlardagi nomutanosiblik, qashshoqlik, korrupsiya, ishsizlik, jamiyatning getrogenlik darajasi, muhojirlar adadi va ekologik holat va boshqa ko'rsatkichlar(Paul G., 2009:441). Maqolada tadqiqot olib borilgan mamlakatlarda mazkur ko'rsatkichlar o'rtasidagi munosabatlar batafsil tahlil qilinadi. Tadqiqot xulosasiga ko'ra, aholi o'rtasida dindorlik ko'rsatkichlari qanchalik yuqori bo'lsa, ijtimoiy farovonlik darajasi shu qadar past bo'lishini ko'rsatdi. Uning fikricha, diniylik – nisbatan yuzaki, moslashuvchan va o'zgaruvchan psixologik mexanizm bo'lib, u ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligi va himoyalaniishi past ko'rsatkichga ega bo'lgan jamiyatlarda stress va xavotirni yengishga yordam beradi. Shuningdek, u

ommaviy ravishda “Yaratuvchi-Xudo”dan voz kechishni insonlarning hayotiy sharoitlarni yaxshilashga qaratilgan tabiiy munosabati deb baholaydi.

Mazkur ikki kategoriyalarni o‘zaro qiyoslash maqsadga muvofiq emas. Birinchidan, din inson va jamiyat ma’naviy hayotining muhim qismi bo‘lsa-da, bevosita moddiy farovonlikni belgilovchi omili bo‘la olmaydi va diniylik xalq madaniy taraqqiyotining yagona sababi va manbai emas. Ikkinchidan, sekulyarlashuv aniqlanishi kerak bo‘lgan faraz emas, balki ijtimoiy-madaniy sohada yaqqol namoyon bo‘lgan hamda o‘z tasdig‘ini topgan jarayondir.

Dunyoviylikning bosh mezoni erkinlik bo‘lsa-da, mazkur masalada asosiy e’tibor inson huquq va erkinliklarining umume’tirof etilgan xalqaro standartlari, demokratik tamoyillar hamda dunyoviy ta’limga qaratiladi. Turli dunyoqarashlarga nisbatan neytral yondoshuv va yuridik asosga ega dunyoviy jamiyat institutlari va diniy tashkilotlarning mustaqil faoliyati garovidir. Shu ma’noda, sekulyar jamiyat muayyan dinga oid yoki ateistik xarakterdagi va yana boshqa turdagi mafkuralarni mutloqlashtirishga yo‘l qo‘ymaydi. Bunda diniylik dunyoviylikning ajralmas qismi sifatida uning mezonlariga moslashishni taqazo etadi.

Shu bois dunyoda sodir bo‘layotgan demokratik jarayonlarda turli diniy tashkilotlarning ijtimoiy-siyosiy faolligi ortib, insoniyatning mushtarak manfaatlarini ifodalovchi qadriyatlar tizimi sifati namoyon bo‘lishga intilmoqda. Xususan XX asr o‘rtalaridan boshlab jahon dinlari hisoblangan xristianlik, islom va buddaviylik ta’limotlarining yetakchilari demokratiya, konstitusion davlat, dunyoviy ta’lim, inson xuquqlari, vijdon erkinligi masalalari ularning e’tiqodlariga zid emasligi borasida qator hujjatlar imzoladi. Bu esa, diniy ta’limotlarning dunyoviylik tamoyillariga muvofiqlashtirish natijasida o‘zro uyg‘unlikka erishishga intilayotganidan darak beradi.

Xulosa sifatida shuni ta’kidlash joizki, birinchidan, dunyoviylik va diniylik bir-biriga zid tushunchalar emas. Shu ma’noda, har ikki tushunchalarni o‘zaro taqqoslash va ulardan birini mutloqlashtirish noo‘rin. Zotan ular inson hayotining mohiyatiga turlicha qarash usuli bo‘lib, har ikkisining obyekt bitta – inson hayotidir.

Plyuralizm, inson qadr-qimmatini ta’minlashga qaratilgan inson huquqlari dunyoviylik tamoyilining bosh mezoni sifatida inson dunyoqarashida mujassamlanib, uni o‘z-o‘zini erkin mustaqil subyekt sifatida anglashida muhim ahamiyat kasb etdi. Mazkur tamoyillarni harakatga keltiruvchi ikki mexanizm mavjud bo‘lib, birinchisi, davlatni diniy tashkilotdan ajratish, ikkinchisi, davlatning dinlarga nisbatan betarafligi ta’minlashdir.

Tom ma’nodagi dunyoviylik bahs-munozara uchun ochiqlikda davom etsa, turfa axloqiy qadriyatlarni hurmat qilish asosida rivojlansa, universal ijtimoiy mafkuraga aylanadi. Shuningdek, ma’rifat tomonga yo‘nalgan, ilm-fanga muvofiq umuminsoniy axloqiy meyorlariga rioya qiluvchi dunyoviy yondoshuvni eng ilg‘or va kreativ ong sifatida baholash mumkin.

Diniylik va dunyoviylikning murakkab dialektikasi har ikki tomon uchun alohida ahamiyatlidir. Mazkur ikki qarash o‘zining obyektiv va subyektiv omillari hamda makon va zamon xususiyatlariga ega. Diniy ta’limotlarda ulkan ijtimoiy-

madaniy salohiyat mavjud. Bu salohiyatdan dunyoviy jamiyat tartib va meyorlariga qat'iy amal qilgan holda ma'naviy axloqiy sohani isloh etishda samarali va ijodiy foydalanish orqali ularning uyg'unligiga intilish zarur.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Diniylik atamasiga o'zbek tilida yozilgan adabiyotlarda qanday ta'rif berilgan?
2. Dunyovilik va daxrilik o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?
3. Sekulyarizatsiya qanday ma'noni anglatadi?
4. Din va ilm qarama-qarshiligi qanday hollarda namoyon bo'di?
5. Jamiyat farovonligi uchun qanday g'oyalar katta ahamiyat kasb etadi?
6. Diniy manbalarda diniylik va dunyoviylik masalalari qanday talqin etilgan?
7. Diniylik va dunyoviylik kategoriyalarining uyg'unligi jamiyat uchun qanday manfaatlar taqdim etadi?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Dunyoviy standartlarni jamiyat hayotiga kirib borishi haqida so'zlab bering.
2. O'zbekistonda diniylik va dunyovilikka qanday e'tibor qaratilishini so'zlab bering.
3. Turli olimlar tomonidan diniylik va dunyoviylikka berilgan ta'riflar haqida ko'rgazmali slayd tayyorlang (MS Power Point).

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoev 19 sentabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutqidan. <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyeev-bmt-bosh-assambleyasi-20-09-2017>
2. O'zbek tilining izohli lug'ati / Madvaliev A. Tahriri ostida. –T.: "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
3. Darren E. Sherkat, in International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition), – Orlando: Elsevier Ltd, 2015.
4. Magomedova M.Z. Sovremennaya religioznost: osnovnie metodi i podxodi k yee izucheniY. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosi teorii i praktiki. – Tombov: Izdatelstvo "Gramota", № 4 (78). 2017.
5. Xotamiy S. M. Islom tafakkuri tarixidan. –Toshkent: "Minxoj" nashriyoti, 2003.
6. Farax S. Duxovnaya sekulyarizatsiya i religiya: Opit xristianstva i islama. MonografiY. – M.: Sentr arabskix i islamskix issledovaniY., 2008.
7. Asad T. Formation of the secular: Christianity, islam, modernity. – California: Stanford University Press, 2003.

5-mavzu. YANGI DINIY HARAKATLAR VA SEKTALAR

Reja:

1. Dunyoning konfessional manzarasi.
2. Soxta xristianlik harakatlari.
3. Islom dini doirasida yuzadagi diniy harakat va oqimlar.
4. O'zbekistonda faoliyati aniqlangan norasmiy diniy jamoalar.

Tayanch tushunchalar: *Din, konfessiya, sekta, diniy tashkilot, missionerlik, xarizmatika, xristianlik, islom, buddaviylik, hinduiylik, xitoy dinlari, O'zbekistondagi diniy konfessiyalar, mormonlar, Krishnani anglash jamiyati, Iyegovo shohidlari, Bahoiylik, Bobiylik, noan'anaviy dini oqim, Ahmadiya.*

Mavzu o'quv maqsadi: Konfessiya, sekta tushunchalarining mazmun-mohiyati, bugungi kunda dunyoning konfessional xaritasida bo'layotgan o'zgarishlar, dinlarning geografiasidagi yangi tendensiyalar va ularni keltirib chiqarayotgan omillar haqida talabalarda keng tasavvur hosil qilish.

XIX-XX asrlarda yirik dinlar doirasida yuzaga kelgan diniy tashkilotlar, ularning e'tiqodi va faoliyati, jamiyatga ta'siri haqida talabalarda keng tasavvur hosil qilish.

1. **Dunyoning konfessional manzarasi.** «Konfessiya» so'zi (lotincha – «confessio») o'zbek tiliga aynan tarjima qilinganda «e'tiqod qilish», degan ma'noni anglatadi. Umuman olganda, diniy konfessiya deganda muayyan diniy ta'limot doirasida shakllangan va o'ziga xos xususiyatlarga ega e'tiqod va ushbu e'tiqodga ergashuvchilar jamoasi tushuniladi. Bir din doirasida yuzaga kelgan bo'lsa-da, aqidalar borasida farqlanadigan jamoalar ham diniy konfessiyalar jumlasiga kiradi.

Shuni inobatga olgan holda, mutaxassislar hozirgi kunda dunyoda taxminan 1000 dan ortiq diniy konfessiyalar mavjud, deb hisoblaydilar. Islom dinida bunday holat kuzatilmaydi. Hech qaysi mamlakatda hanafiy mazhabi alohida, boshqa mazhablar alohida konfessiya sifatida ro'yxatdan o'tmaydi. Masalan, O'zbekistonda ham bir necha shia jamoalari bo'lishiga qaramay, ular o'zlarini alohida diniy konfessiya hisoblamaydilar.

Din jamiyat hayotining tarkibiy qismi sifatida kishilarning ijtimoiylashuviga, ularning turmush tarzini tashkil etish va tartibga solishga xizmat qiluvchi me'yoriy

omillardan biri bo'lib kelgan. Dinning bunday roli uning tarixan shakllangan o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Chunki, din, birinchidan, umuminsoniy axloq me'yorlarini o'ziga singdirib olib, ularni hamma uchun majburiy xulq-atvor qoidalariga aylantirgan; ikkinchidan, odamlarning bahamjihat yashashiga ko'maklashgan; uchinchidan, odamlarda ishonch hissini mustahkamlagan hamda hayot sinovlari, muammo va qiyinchiliklarni yengib o'tishlarida kuch bag'ishlagan; to'rtinchidan, umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolish hamda avloddan-avlodga yetkazishga yordam bergan va shu yo'l bilan madaniyat rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Bugungi kunda dinga bo'lgan qiziqishning kuchayib borishi globallashuv jarayonlarining o'ziga xos in'ikosi deyish mumkin. Zero, globallashuv dunyoni bir butun va yaxlit qila borishi bilan bir qatorda, uning hosilasi sifatida alohida olingan millat va jamiyatlar darajasida o'z-o'zini anglashga bo'lgan intilishning chuqurlashuviga ham zamin yaratmoqda. Bu jarayonlar o'z navbatida inson ma'naviyatining uzviy qismi bo'lgan dinning mohiyatini tushunish, uning inson va jamiyat hayotidagi o'rnini anglashga bo'lgan e'tiborning kuchayishini keltirib chiqarmoqda. Shu bilan birga, dinga bo'lgan qiziqishning kuchayishi bugungi kunda kishilik jamiyati oldida turgan muammolar, insonning ularni hal qilish yo'llari haqidagi o'y-izlanishlari, dunyoviy va diniy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlagan holda bugungi kunning og'ir va murakkab savollariga to'laqonli javob topishga intilishi bilan bog'liq ekanini ham alohida qayd etish lozim.

Mutaxassislar ma'lumotlariga ko'ra, XX asrning ikkinchi yarmida xristianlik, buddaviylik, islom va boshqa dinlar doirasida yuzlab sektalar paydo bo'lgan. Bu shunday jarayonlar kelajakda davom etishi mumkinligini taxmin qilish imkonini beradi.

Yangi diniy harakatlar (YADH) deganda odatda XX asrning 70-yillarida Yevropa va AQSHda tarqalgan noan'anaviy diniy guruhlar va oqimlar nazarda tutiladi. Tadqiqotchilar bunga an'anaviy dinlardagi inqiroz davri sabab bo'lganligini ta'kidlaydilar. YADH liderlari jamiyat kayfiyatidagi o'zgarishlarni, bu «o'tkinchi dunyo»ning nuqsonlarini fosh qilib, o'zlarini «xaloskor», yuksak axloqli «haqiqatgo'y» sifatida ko'rsatdilar. YADH to'riga ko'proq yoshlar ilinadilar.

Odatda YADH qat'iy ta'limotga ega bo'lmagan tashkilot bo'lib, uning faoliyati lider roli bilan belgilanadi. Liderlar an'anaviy diniy qadriyatlarga qarshi tashviqot ishlarini olib boradilar. Diniy hayot maxsus ishlab chiqilgan tartib qoida va nizomlar orqali amalga oshiriladi. YADHning ba'zilari dunyoning turli

burchaklarida o‘z bo‘linmalariga ega bo‘lgan, biznes bilan shug‘ullanuvchi yirik xalqaro korporatsiyalarga aylangan.

YADH meditatsiya amaliyotini keng qo‘llaydilar, tashkiliy jihatdan piramida shaklida boshqariladi. Ularning aksariyati noqonuniy faoliyat yurituvchi, kriminal tashkilotlardir (Masalan, «Aum Sinrikyo» (Yaponiya), «Quyosh ehromi» (Fransiya va Kanada) va b.).

Diniy ta’limotlarni buzib talqin qiluvchi harakatlarga:

- protestantlarning «ikkilamchi» birlashmalari – «Yahve shohidlari» («Свидетели Иегова»), «Oxirgi kun avliyolari Iso Masih cherkovi» (mormonlar), «Masih cherkovi» (Boston harakati);
- soxta xristian harakatlar – «Mun birlashtirish cherkovi», «Vissarion oxirgi Ahdi cherkovi», «Oq birodarlar»;
- sayentologik kultlar – «Xristian ilmi», «Ron Xabbard sayentologiya markazi», «Kloneyd», «Oq ekologlar» harakati;
- neo- va kvaziorientalistik maktablar va kultlar – «Tirik axloq»(Agni yoga), «Krishnani anglash jamiyati», «Transsendental meditatsiya», «Aum-Sinrikyo», «Saxadja-yoga» va b.);
- Yangi majusiy tashkilotlar va kultlar – «Runvira» ukrain milliy e’tiqodi cherkovi, Rossiya jarangli kedrlari, Omsk «qadimgi diniy e’tiqodiga qaytish kulti» va boshqalar kiradi.

«Sakta» so‘zi, eng umumiy ma’noda, muayyan diniy, siyosiy yoki falsafiy qarashlarga ergashuvchilar guruhini anglatadi. «Diniy sekta» deganda ma’lum bir dindagi rasmiy aqidalarga zid ravishda ajralib chiqqan yoki mavjud dinlar va konfessiyalarga umuman aloqasi bo‘lmagan holda din bayrog‘i ostida faoliyat ko‘rsatadigan guruhlar tushuniladi. Bugungi kunda har ikkala yo‘nalishga mansub bo‘lgan ko‘plab sektalar faoliyat ko‘rsatmoqda. Mutaxassislar ularning sonini taxminan 5000 atrofida, deb ko‘rsatadilar.

2. Soxta xristianlik harakatlari. Zamonaviy voqelik diniy-ekstremistik xarakterdagi sektalarning inson ongi va qalbi uchun kurash yo‘lidagi faoliyatining jonlanishi kuzatilayotganini ko‘rsatmoqda. Xususan, ma’lumotlarga ko‘ra, qo‘shni davlatlarda «Богородичий центр», «Церковь объединения», «Церковь Иисуса», «Церковь Нового Завета», «Белое братство», «Божественный орден Первого Ангела» kabi o‘nlab diniy sektalar noqonuniy ravishda faoliyat olib bormoqda. «Satanizm» deb ataladigan sekta ham keng tarqalgan. Ayrim ma’lumotlarga ko‘ra, o‘ta xavfli bo‘lgan bu sektaning Rossiyada 100 ming, Yer yuzida 5 milliondan ortiq tarafdorlari bor.

Ular aholining diniy bilimlari pastligidan foydalanib, oxiratning yaqinligi bilan qo‘rqitish hamda asosan yoshlar va moddiy ahvoli nochor bo‘lganlar ichida ish olib borish yo‘li bilan o‘z tarafdorlarini ko‘paytirishga harakat qilmoqdalar. Bunday sektalarga asos solgan «avliyo»lar o‘z izdoshlarini aldash yo‘li bilan ularning mol-mulklariga egalik qilishga urinmoqdalar.

Yashirin faoliyat olib borishi, sekta ichida bo‘layotgan voqealarning ko‘pchilikka ma‘lum bo‘lib qolmasligining qattiq nazorat qilinishi, ular faoliyatidan jamoatchilikning bexabar qolishini keltirib chiqarmoqda.

Jahon xristianlarini birlashtirish yo‘lidagi Muqaddas Ruh assotsiatsiyasi bo‘lib, «Mun San Men birlashtirish cherkovi», «Birlashtirish harakati», «Munchilar» kabi nomlar bilan ham ataladi.

Birlashtirish cherkovi (BCh) asoschisi Sun Myung Men 1920 yilda Shimoliy Koreyada mahalliy presviterian cherkoviga e‘tiqod qiluvchi dehqon oilasida tug‘ilgan. Maktabda o‘qish davrida u «пятидесятник»lar yig‘inlarida qatnashgan. 1936 yili Pasma bayramida unga «vahiy» kelgan: Iso Masih unga ko‘rinib, uni taxminan 2000 yil avval boshlagan missiyasini yakunlash uchun «tanlangan»ini aytgan. Ma‘lumotlarga ko‘ra, bu voqea sodir bo‘lganda osmondan: «Sen insonlarni halokatdan qutqarasan, sen Masihning ikkinchi bor zohir bo‘lishisan!». Shu voqea sabab u o‘z ismining birinchi bo‘lagi - Sun (ajdarho)ni -San (nur taratuvchi)ga o‘zgartirdi va bu bilan u o‘zini «ilohiy» kelib chiqishini bildirdi. Shu yo‘l bilan yangi «payg‘ambar» – Mun San Men vujudga keldi.

Mun 1948 yilda ma‘naviy buzuqligi, «jamoat tartibini buzganligi» uchun 100 kunga, keyinroq esa qo‘shxotinlik bilan ayblanib 5 yilga qamalgan. 1955 yilda Mun 10 dan ortiq ayollarning nomusiga tajovuz qilishda ayblanib sudga tortilgan. Ayblarni yumshatish, janjallarga barham berish uchun o‘sha ayollardan biri Seuldagi «Rixva» universiteti talabasi 18 yoshlik Xak Xok Djaga 1960 yilda uylanadi. To‘y sovg‘asi sifatida «payg‘ambar» o‘z rafiqasiga «olamni yaratuvchi ona» unvoni (tituli)ni beradi va o‘zining Muqaddas kitoblarga «Bibliya»ga qo‘shimcha ravishda yozgan «Ilohiy tamoyillar» nomli kitobini unga sovg‘a qiladi.

1976 yildan boshlab BCh bir necha bor moliyaviy masalalar bo‘yicha janjalli voqealarga sabab bo‘lgan. 80-yillarning boshlarida dunyo bo‘ylab BChning 150 dan ortiq korporatsiyalari tuzilgan bo‘lib, ularga turli sohalarga oid korxonalar qarashli bo‘lgan.

1992 yilda Mun o‘zini yangi insoniyatning «Haqiqiy Ota»si deb e‘lon qilgan, 1993 yilda «Yangi Ahd davri» tugab, «Ahdning yakuniy davri»

boshlanganini bildirgan. Munchilar to'liq va yakuniy haqiqatga «Haqiqiy Ota» orqali erishiladi, deb ishonadilar.

Mun va uning xotini yaqinda «Iso Masih»ga rafiqqa topishgan va Iso Masih ularga ko'rinib minnatdorchilik bildirgan. Munchilarning ommaviy nikoh tantanalari «Unashtirish» marosimi munchilarning amaliyotida markaziy o'rinda turadi. U 2 qismdan iborat: «muqaddas vino» marosimi va «muqaddas nikoh». Ushbu marosimlar vino orqali unashtirilayotganlar odamzotning «birinchi gunohi»dan poklanib, yangi «haqiqiy» hayotni boshlashlarini anglatadi. Nikoh marosimidan avval «unashtirish» bo'lib o'tadi. Bo'lg'usi kelin-kuyovlar o'z juftlarini topishni Mun va uning tajribali mintaqaviy liderlariga to'lig'icha ishonadilar. Ayrimlar o'z juftini nikoh tantanasidan bir necha kun avvalgina taniydilar.»Muqaddas vino» yoki «Nasabni o'zgartirish» marosimi orqali munchilar Mun va uning oilasi bilan qarindoshlik rishtalarini bog'laydilar

Mun ta'rificha: «Bu marosimlar shayton dunyosidan saqlovchi va «Haqiqiy ota-onalar»ga yaqinlashish bo'yicha o'ziga xos «emlash» vositasidir.

Vinoda yigirma bitta unsur (element) va «Ota va Ona»ning qoni jamlangan bo'lib, uni iste'mol qilgan inson o'z ajdodlaridan voz kechadi. Boshqa bir ma'lumotlarga qaraganda, ushbu ichimlik tarkibiga Mun va xotining boshqa narsalari ham solinadi.

«Aum sinrikyo» - Aum (sanskritcha «olam») haqiqati ta'limoti; ingliz tilida «Supreme truth», ya'ni «oliy haqiqat» deb tarjima qilingan. Ushbu sekta 2000 yildan boshlab «Alef» nomi bilan faoliyat yuritmoqda (somiylar alifbosidagi birinchi harfi bo'yicha). «Aum sinrikyo» yangi diniy, sinkretik, terroristik, ekstremistik, totalitar, destruktiv sekta bo'lib, vadjrayana buddizmi asosida Yaponiyada vujudga kelgan. Sektaga yaponiyalik Syoko Asaxara 1987 yili asos solgan, u 1995 yilda Tokio metrosidagi zaharli gazlar portlatishni uyushtirgandan so'ng mashhur bo'lib ketgan. Hozirda sekta terroristik tashkilotlar ro'yxatiga kiritilgan. Yevropa Ittifoqi, Kanada, Rossiya, AQSH va boshqa davlatlarda faoliyati ta'qiqlangan.

«Aum sinrikyo»dan Rossiyada 24000, Yaponiyada 6600 kishi jabrlangan. 1990 yillarda sektaning Nyu York, Bonn, Shri Lankada markazlari faoliyat yuritgan. 1986 yilda ushbu sekta tashkilotiga diniy tus berildi va u «AUM Sinsenno-kay» («Ma'naviy rivojlangan va notabiiy kuch quvvatga ega kishilar jamiyati») deb ataldi. Shu yili Asaxara Himolayda «butunlay azoblardan qutilib, Nurlanishga erishdi».

Tashkilot 1987 yilning iyulidan «Aum sinrikyo» nomi ostida butun mamlakat bo‘ylab bo‘linmalariga ega bo‘ldi. 1989 yil avgustidan sekta diniy tashkilot sifatida tanildi. U Yaponiyaning oliy tabaqadagi universitetining talabalarini o‘ziga jalb qilib, ikkinchi nom - «elita vakillari dini»ga ega bo‘ldi.

1995 yil 20 martda «Aum sinrikyo»ning 10 ta a‘zosi tomonidan terroristik akt sodir etilgan. Ular Tokio metrosida zarin zaharli gazi yordamida gazli portlatish sodir etishgan. Natijada 12 kishi vafot etgan, o‘nlab kishilar zaharlangan, 1000 kishining ko‘rish qobiliyati pasaygan. Yaralanganlarda tananing ayrim a‘zolarida paralich, so‘zlash qobiliyatining yo‘qolishi, tayanch harakat a‘zolarining shikastlanishi, ko‘r bo‘lib qolish holatlari ham uchragan. Ularning fikricha, oxirzamon kelishi, yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi oxirgi urush kutilmoqda va urushda barcha «gunohkorlar» qirib tashlanadi.

Politsiyachilar tomonidan sekta markazlari tekshirilganda kimyoviy va biologik qurollarning komponentlari («Sibir yarasi» («Sibirskaya yazva») va «Ebola virusi») topilgan. Bundan tashqari Zairdan keltirilgan Mi-17 harbiy vertolyoti bo‘lgan. Kimyoviy zaxira zarin tayyorlash orqali 4 million kishini o‘ldirishga yetadigan bo‘lgan.

«Oq birodarlik tashkiloti» (OBT) eng janjalkash sektalardan biri bo‘lib, Nyu Eyj harakati bilan o‘zaro bog‘liq. Uning g‘oyalarida ham «Baliq erasi» (Iso Masih davri) yakunlanib, Suvchi (Vodoley) erasi, ya‘ni yer yuzida Ilohiy boshqaruv davri boshlanishini da‘vo qiladilar. Asoschisi va yaqin yillarga qadar rahbari Yuriy Krivonogov texnika fanlari nomzodi bo‘lib, Kiyevning nevrologiya va psixiatriya institutida ishlagan. U ko‘plab yangi g‘oyalar muallifi, inson shaxsiyatiga ta‘sir o‘tkazish masalalariga qiziqqan. O‘z qiziqishlari o‘laroq, biroz muddat Krishnani anglash jamiyatiga a‘zo bo‘ladi va turli uslublarni o‘rganadi. U «Atma» nomli «Qalb instituti»ni ochadi va «Znaniye» nashriyoti orqali ko‘plab risolalar chop etadi.

Krivonogov ko‘p shaharlarda ma‘ruzalar o‘qib yuradi va Dnepropetrovskda bo‘lg‘usi xotini Mariya Svigunni uchratadi va to‘y arafasi Mariyani yerdagi «Xudo» deb e‘lon qiladi. Krivonogov o‘zini turli avliyolar nomi bilan atab chiqqan (Ioann Predtech, Yoqub payg‘ambar, Nuh payg‘ambar, Ioann Krestitel, Tutanxamon, shoh Vladimir, v.h) va oxiri Yuoann Svami ismida to‘xtagan.

Mariya ham dastlab Xudoning onasi, keyin Ota Xudo, O‘g‘il Xudo, Muqaddas Ruhga aylangan, nihoyat Mariya Devi Xristos nomini olgan. Mariya yer yuzida uch yarim yil yashab 144 ming eng e‘tiqodli kishilarni, ya‘ni «haqiqiy e‘tiqodlilar»ni jamlashi kerak bo‘lgan. Bu kishilar yusmalianning yangi xalqi

bo'lishi kerak edi (YUSMALOS bu «Yuoann Svami Mariya Logos» abbreviaturasi, shuningdek, «Jus malos» so'zining «yovuzlik qonuni» ma'nosi ham bor).

Yusmalos «olamni qutqarish» missiyasi 1990 yil 1 iyuldan 1993 yil 24 noyabrga qadar yetib belgilangandi. Yerdan oxirgi bo'lib bu er-xotin ketishi, ularni chormixlashlari lozim bo'lgan. Jasadlar uch kun ko'chada turib, uchinchi kuni qayta tirilishlari va osmonga ko'tarilishlari kerak edi. O'sha kuni oxirzamon bo'lib, yer yuzi vayron bo'lishi, insoniyat halokatga uchrashi, keyin esa yusmalos xalqi yerda yangi hayotni boshlashi, ular jannatda, qolganlar do'zaxda bo'lishi ta'kidlangan.

Belgilangan sanada Kiyevda bir necha ming tarafdorlar yig'iladilar. Tabiiyki, oxirzamon bo'lmadi. Kiyevdagi muqaddas Sofiya ibodatxonasi oldida to'polon uyushtirildi. Er va xotin ichki ishlar xodimlari tomonidan qamoqqa olindi.

«Butunjahon oq birodarlik» (yoki «Bolgariya oq birodarligi») tashkiloti Bolgariyada 1900 yilda Petr Dinov tomonidan asos solingan. Bu tashkilot sinkretik, diniy, afsungarlikka asoslangan g'oyalarga ega bo'lib, xristianlik, hinduiylik, yoga ta'limotlari qorishmasidan iborat. Taniqli liderlaridan biri Mikael Ayvanxovdir (Mixail Ivanov – «Ayvanxov» – familiyasining inglizcha o'qilishi «Ivanhov»).

1937 yili Petr Dinov o'z shogirdi Ivanovni Fransiyaga tashkilot g'oyalarini tarqatishga yuboradi. Ayvanxov Parijda 1947 yili tashkilot bo'linmasini ochadi va unga «Izgreva» (bolg. «ko'tarilish») deb nom beradi. 1953 yilda esa mamlakat janubida Riverada maxsus maktab ochadi («Bonfan»). 1960 yilning boshida Ayvanxov Hindistonga borib, ximolaylik rohibdan duo oladi va «Omraam» ismini qabul qiladi. Bu ism «ko'rinmas, tutqich bermas g'oyalarni yer yuzida amalga oshirish jarayonlarni jadallashtiruvchi»ga berilgani. Ayvanxov ma'ruzalari asosida ko'plab kitoblar (32 tom) chop etilgan. Ko'pchiligi rus va esperanto tillariga tarjima qilingan. Sotsialistik tuzum davrida tashkilot faoliyati to'xtatilgandi, hozirda yana jonlangan.

Ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning keskinlashib ketishi, ochlik, fuqarolar urushlari, ommaviy epidemiyalar, spidning tarqalishi yuqoridagi kabi sektalarning keng yoyilishiga olib kelmoqda.

Umuman olganda, bunday sektalarning barchasi insonning ojizligi, ma'naviy va jismoniy kamolotga erishishga bo'lgan intilishi, kishilar hayotda duch keladigan

qiyinchiliklardan o'zlarining g'arazli maqsadlari yo'lida shaxsiy boylik orttirish niyatida foydalanadilar.

Mavjud diniy ta'limotlar, ulardagi muayyan qoidalarni davr talabiga moslashtirish, boshqacha aytganda, modernizatsiya qilish jarayoni hamon davom etmoqda. Masalan, xristianlar amalga oshirgan inkvizitsiya va salb yurishlari xato bo'lganini tan olib, Rim Papasi hatto, rasman kechirim ham so'radi. 1992 yilda Papa Ioann Pavel II o'z paytida Yerning Quyosh atrofida aylanishi haqidagi qarashlarni yoqlagani uchun cherkov tribunali tomonidan tavba qildirilib, o'z qarashlaridan voz kechishga majbur qilingan Galileo Galileyning haq bo'lganini tan olib, barchadan uzr so'ragani ham bunga misol bo'la oladi.

Shuningdek, mavjud dinlarning tarqalish xaritasida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'layotganini ta'kidlash zarur. Masalan, o'tgan asrda asosan xristianlar yashab kelgan Yevropada bugungi kunda 20-25 million atrofida musulmonlar istiqomat qilmoqdalar. Jumladan, Buyuk Britaniyada - 3 million, Germaniyada - 5 million, Fransiyada - 6-7 million islomga e'tiqod qiluvchi fuqarolar yashamoqda. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, hozirda aynan islomga e'tiqod qiluvchilar soni eng tez ko'payib borayotgan din hisoblanadi.

Bunday o'zgarishlar, bir tomondan, globallashuv keltirib chiqarayotgan odamlar migratsiyasi natijasida, ikkinchi tomondan, kishilarning buddaviylik, ko'pgina hollarda va asosan islomni qabul qilishi bilan bog'liq.

Shuningdek, aholisi an'anaviy ravishda buddaviylik va islomga e'tiqod qilib kelgan o'lkalarda xristianlikni yoyishga intilish kuzatilmoqda. BMT ma'lumotlariga ko'ra xristianlikning o'sish ko'rsatkichi yiliga 1,46 foizni tashkil qiladi. Mazkur jarayon ayrim xristian tashkilotlari va yo'nalishlarining faol missionerlik harakati natijasida sodir bo'lmoqda.

Qayd etilgan mulohazalar bugungi kunda ham dunyoning diniy manzarasida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'layotganidan dalolat beradi. Diniy konfessiyalar manzarasi rang-barangligini O'zbekistonda rasman ro'yxatdan o'tib faoliyat yuritayotgan diniy konfessiyalar misolida ham ko'rish mumkin. Xristianlikka mansub bo'lsa-da, yurtimizdagi 11 ta yo'nalishning har biri o'zini alohida diniy konfessiya, deb hisoblashi fikrimizning isboti bo'la oladi.

Noan'anaviy diniy tashkilot yoki oqim deganda bir mintaqa, hudud aholisi uchun begona bo'lgan, muayyan tarixiy sharoit yoki ijtimoiy vaziyat sababli o'sha yerga kirib kelgan yoki kirishga harakat qiladigan dinlar tushuniladi.

XIX asr o'rtalari XX asr boshlariga kelib Yevropa, Amerika va Osiyo qit'alarida «payg'ambarlik» va «armageddonizm» epidemiyalari avj oldi. AQSHda 1840 yillarda «millerizm» nomi ostida paydo bo'lgan harakat tez orada boshqa hududlarga ham tarqaldi. Natijada, aksariyat yirik dinlar doirasida yangi, «islohotchi» oqimlar yuzaga keldi.

Ulardan, xristianlik doirasida «Yahve shohidlari» va «Mormonlar»ni, islom dini doirasida «Bahoiylar», «Ahmadiylar» va «Qora musulmonlar»ni, hinduiylik doirasida «Xalqaro Krishnani anglash jamiyati»ni sanash mumkin.

Yahve shohidlari (yoki Iyegov shohidlari) yo'nalishiga 1873 yilda Charlz Teyz Rassel (1852-1916) tomonidan asos solingan. Yo'nalishning diniy ta'limoti uning yetti tomlik «Muqaddas Yozuvni o'rganish» kitobiga asoslanadi.

Ch.Rassel vafotidan keyin tashkilotga rahbarlik qilgan Iosif (Djozef) Franklin Ruzerford iyegovochilikka «armageddon» (ya'ni, go'yoki, oxirzamonda Iso boshchiligidagi iyegovochilar va Shayton boshchiligidagi jinlar qo'shini o'rtasida bo'lib o'tadigan jang) tushunchasini kiritdi. Shuningdek, u har yili iyegovochilarning xalqaro konferensiyalarini o'tkazishni, ellikka yaqin kitob muallifi sifatida targ'ibot ishlarida radio va grammo-plastinkalardan foydalanishni yo'lga qo'ydi.

«Iyegovo shohidlari» Uchlik haqidagi aqidani rad etishadi, lekin boshqa yo'nalishlar kabi uning barcha ko'rinishlarini izohlashadi. Ular xudoning o'z shaxsiy ismi bor, bu ism «Iyegov»dir va u barcha narsalarning asosi va yaratuvchisi, deb hisoblaydilar.

Iyegovochilar Iso Xudoning O'g'li bo'lgan deb e'tiqod qilsa-da, uning Xudo bo'lganini inkor qilishadi. Ularning ta'limotiga ko'ra, Iso Iyegovo tomonidan yaratilgan yagona insondir, qolgan barcha insonlar Masih orqali yaratilgan. Muqaddas Ruh - Xudoning ko'rinmas kuchi bo'lib, u dunyo yaratilishida qatnashgan. Iso Golgofa tog'ida xochga emas, balki ustunga mixlangan deb hisoblaganlari sababli ishlatilmaydi.

Iyegovo butun insoniyat tarixida 144 ming kishini tanlab olgan, ular o'lgandan so'ng to'g'ridan-to'g'ri tiriladi va osmon podshohligiga o'tib ketishadi. Hozirgi kunda o'sha tanlangan 144 ming kishi, ya'ni «kichik pada»dan (imoni mustahkam va din yo'lida ko'p xizmat qilgan) 11 mingtasi tirik, deb e'tiqod qilinadi. Qolgan imonlilar, ya'ni Iyegovo shohidlariga qo'shilgan «qo'ylar»ga (oddiy dindorlar) Yer yuzida abadiy jannatda yashashlari va'da qilinadi.

«Iyegovo shohidlari» faqatgina Iso Masih o‘limini eslash kechalari bilan bog‘liq bayramni nishonlaydilar. Shu kuni jamoa a‘zolari qarindosh va tanishlarini uylariga taklif qilishadi. Dasturxonda Isoning tana va qonining ifodasi deb bilinadigan xamirturishsiz non va qizil, quruq vino bo‘lishi shart.

«Iyegovo shohidlari» diniy tashkiloti qat’iy markazlashgan xarakterga ega. Uning diniy-ma’muriy markazi - Boshqaruv korporatsiyasi hisoblanadi. U 15 kishidan iborat bo‘lib, Bruklinda (AQSH, Nyu-York) joylashgan. Boshqaruv korporatsiyasining 90 dan ortiq filiallari dunyoning turli mamlakatlarida targ‘ibot ishlarini olib boradi. Xristianlikning ko‘zga ko‘ringan vakillari iyegovochilarning xristianlik bilan hech qanday umumiyligi yo‘q, degan fikrdalar.

Markaziy Osiyoda «Iyegovo shohidlari» diniy tashkilotining birinchi jamiyatlari 1950-yillarda paydo bo‘lgan va norasmiy ravishda faoliyat ko‘rsatib kelgan. Bugungi kunda respublikamizda «Iyegov shohidlari»ning 1 ta tashkiloti rasman ro‘yxatga olingan.

«Iyegovo shohidlari» missionerlikka katta e‘tibor beradi. Jamoa paydo bo‘lgan davrdan boshlab, asosan uyma-uy yurish va adabiyotlar tarqatish bilan o‘z izdoshlarini ko‘paytirishga harakat qiladi. Ayrim ma’lumotlarga ko‘ra, hozirgi kunda iyegovochi missionerlarning soni 700 mingdan ortiq kishini tashkil etadi. Jamoa rahbariyati tomonidan missionerlarni tayyorlash ishlariga katta ahamiyat beriladi. AQSHning Nyu-York shahrida, jamoaning bosh ofisi bilan bir joyda «Galaad» nomli missionerlar tayyorlash markazi mavjud. Ushbu markazda tashkil etilgan besh oylik kurslarda butun dunyodan kelgan missionerlar tahsil olishadi.

Missionerlik faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va adabiyotlarni nashr etish uchun «Qo‘riqchi minora», «Bibliya» va «Risolalar jamiyati» tuzilgan. Ushbu jamiyat korporatsiya deb atalib, bosh qarorgohi tashkilot asosiy binosi bilan bir joyda, AQSHning Bruklin shahrida joylashgan. Korporatsiyani yetti direktordan iborat boshqaruv kengashi boshqaradi va ular korporatsiya prezidentini saylaydilar.

Hozirgi kunda «Iyegov shohidlari» 230 dan ortiq mamlakatda faoliyat olib boradi va dunyo bo‘yicha 111 ta mintaqaviy vakolatxonalarga ega.

Iyegovchilar missionerlikni o‘ziga xos tarzda va tizimli tashkil etganlar. Mutaxassislar fikricha, «Iyegov shohidlari» o‘z tarafdorlarini shakllantirishda jalb etishning 80 dan ortiq usulidan foydalanadilar. Jumladan, ular o‘z da’vatchilarining ovoz ohanglarida tinchlantirish va mehr tuyg‘ulari bo‘lishiga alohida e‘tibor beradilar. Iyegovchilar missionerlikni:

- o‘z qarashlariga zarracha bo‘lsa ham qiziqish bildirgan odamlarni qidirib

topish va soʻng ularni taʼlimotni qabul qilishga tayyorlash;

- daʼvat qilinayotgan odamning ongiga «Bibliya» kurslari va uning matnini oʻrganish orqali diniy taʼlimotni singdirish;
- prozelitlarni suv bilan choʻqintirish;
- ularni missionerlik faoliyatiga tayyorlash kabi toʻrt bosqichda amalga oshiradilar.

Iyegovochilikning oʻziga xos jihatlaridan yana biri shuki, unda har bir aʼzo missionerlik faoliyatida qatnashishi shart. Jumladan, jamoa rahbariyati tomonidan har bir aʼzo oyiga 10 soatdan 150 soatgacha missionerlik faoliyatiga sarflashlari talab qilinadi. Jamoa aʼzolari qancha koʻp vaqtlarini missionerlikka sarflaganlariga qarab tashkilot iyerarxiyasida koʻtarilib boradi. Soʻnggi paytlarda iyegovochilar maktab oʻquvchilari va yoshlar orasida targʻibot ishlarini olib borishga intilish kuchli namoyon boʻlayotganini taʼkidlash zarur. Ana shunday maqsadli faoliyat natijasida iyegovochilar soni yildan-yilga ortib bormoqda.

Maʼlumotlarga koʻra, hozirda iyegovochilar soni dunyo boʻyicha qariyb 7 millionni tashkil etadi. Ularning bosh tashkiloti tomonidan adabiyotlar nashr etish, cherkovlar faoliyatini taʼminlashga ketadigan sarf-xarajatlardan tashqari missionerlarning kundalik xarajatlariga yiliga 100 million AQSH dollariga yaqin mablagʻ sarflanadi.

Mormonlar. Mazkur oqimga 1830 yili Nyu-York (AQSH) shahrida Jozef Smit (1805-1844) ismli shaxs tomonidan asos solingan.

Smit 1823 yilda Vermont shahridagi Sheron oʻrmonida kambagʻal va bechora tarafdorlariga Moroni nomli bir farishtaning oʻziga vahiy olib kelganini daʼvo qiladi. Unga koʻra Moroni, Smitga Nyu-Yorkdagi Kumora tepaligiga koʻmilgan, qadimgi Misr tilida yozilgan oltin lavhlar va ularni tarjima qilish uchun Urim va Thummin toshlarini keltirib bergan.

Jozef Smit matnlarni oʻqigani va farishta yordamida tarjima qilganini eʼlon qiladi va uni nashr ettiradi. Shunday qilib, 1830 yilda «Mormon kitobi» bosib chiqarilgan. Kitobdagi buyruqqa binoan yangi bir cherkov qurilgan. Bu cherkov, «Iso Masihning oxirgi kun azizlari cherkovi» deb nomlangan. Uning tarafdorlari esa shundan soʻng «Mormonlar» deyila boshlangan.

Mormonlar eʼtiqodiga koʻra, amerikaliklar isroil qabilalaridan kelib chiqqan va qizil oq tanlilardan tashkil topgan. Iso tirilganidan keyin oq tanlilar orasida faoliyat olib borgan, lekin uning cherkovi qizil tanlilar tomonidan vayron qilingan. Oxirgi oqtanlilar XVasrda yashagan Mormon bilan uning oʻgʻli Moronidir. Lavhlarni ana oʻshalar koʻmgan va ularni Smit topib olgan.

Smit 1831 yilda yangi Quddusning Kirtlandda (Ogayo shtati, AQSH) qurilishiga doir vahiy olganini aytgan. Tarafdorlar sonini orttirish maqsadida mormonlar faol ravishda missionerlik bilan shug‘ullanganlar.

Siquvga olingan Mormonlar, Kirtlandni tashlab Missuriga; u yerda ham ayni holga duch kelgach esa Illinoysga ko‘chishga majbur bo‘lishadi. 1840 yilda botqoqzor o‘rnida Navu shahrini qurib, o‘z markazlarini shu yerda tashkil etadilar.

Omadli kechgan bir-ikki yildan keyin Smit «Mormon kitobi»da aksi yozilgan bo‘lishiga qaramasdan, yangi bir «vahiy»ga asoslanib, ko‘pxotinlilikni targ‘ib qilgan va o‘zi bu ishni boshlab bergan. Uning bu fikriga jiddiy qarshiliklar bo‘lgan, natijada Smit ukasi va tarafdorlari bilan qamoqxonaga tashlangan. Qisqa bir muddatdan keyin ular mahbuslar tomonidan o‘ldirilgan.

Smitdan keyin mormonlarga Brijman Yang boshchilik qildi. U o‘limi ortidan 178 ta xotin va 49 ta bolani qoldirib ketdi. Mormonlar Yutada «Buyuk tuz ko‘li» qirg‘og‘ida, «Tuz ko‘li shahri» hozirgi Solt Leyk Siti shahrini qurganlar. Ular bu yerda juda ham kuchayib ketganlar va ulkan mormon ibodatxonasini barpo etganlar.

«Iso Masihning oxirgi kun azizlari» sifatida o‘zlariga baho beruvchi mormonlarning e‘tiqod asoslari J.Smit tomonidan tartibga solingan. Cherkov boshlig‘i «rais» deb nomlanadi.

Mormonlar Ota-Xudo, Iso Masih va Muqaddas Ruh bilan bog‘liq e‘tiqodni tan oladilar. Ularga ko‘ra, Injil Xudoning so‘zidir, uni, xato qilmaslik sharti bilan tarjima qilish mumkin. Mormon kitobi ham Xudoning so‘zidir. Iso Masihning qayta tirilish joyi Amerika qit‘asidir. Yangi Quddus Amerikada quriladi; shaxsan Isoning o‘zi uni boshqaradi, dunyo yangilanadi va xuddi jannatdek ko‘rinish oladi. Iso ming yillik saltanat quradi va unga imon keltirganlar, yordamchi bo‘lgan (mormon) lar najot topadilar.

Ular cho‘qintirishda suvga bo‘ktirish usulini qabul qilganlar. Ulug‘likda oldinga siljishni va hatto, ilohiylikkacha yuksalishni e‘tirof qiladilar. E‘tiqod asoslari orasida joy olgan ko‘p xotinga uylanish 1895 yilda V.Vudraft tomonidan bekor qilingan. «Причащение» ya‘ni «Poklanish» marosimi, sigaret va aroq harom bo‘lgani sababli faqatgina non va suv bilan amalga oshiriladi.

Mormonlar missionerlik faoliyatini olib boradilar va ushbu faoliyat butun dunyoga tarqalganligini ham aytib o‘tish joiz. Mormonlar nazdida har bir a‘zo ikki yil missonerlik qilishi kerak. Missionerlik faoliyati bugungi kunda 4000 dan ortiq

ayol va erkak mormon tomonidan olib borilmoqda. Ularning aksariyatini yoshlar tashkil qiladi va ular o'z hayotlarini missionerlik uchun bag'ishlagan.

Bugungi kunda mormonlar dunyoning 160 mamlakatida faoliyat olib borib, taxminan 30 ming cherkov va 12 million izdoshlariga ega. Rasmiy xristianlik mormonlarni «adashgan oqim» sifatida e'tirof etadi.

3. Islom dini doirasida yuzadagi diniy harakat va oqimlar. Bahoiylik – XIX asrda Eronda bobiylik yo'nalishi zamirida vujudga kelgan diniy yo'nalish. Sherozlik Sayid Ali Muhammad (1819-1850) 1844 yilda Bob (arabcha «eshik»), ya'ni yangi davrga «eshik» nomini olib, yaqin orada «Xudo elchisi»ning namoyon bo'lishi, kishilarga yangi davrning asosiy qonunlari va nizomlarini in'om etishini targ'ib qila boshlagan.

Bobning yirik izdoshlaridan biri Mirza Husayn Ali Nuriy (1817-1892) 1863 yilda Bob bashorat etib ketgan xudoning elchisi uning o'zi ekanini e'lon qiladi va Bahoullloh, ya'ni «Allohning jilosi» nomini oladi. Ushbu yo'nalishning nomi ham Bahoulllohning nomidan olingan.

Bahoullonning «Kitobi Aqdas» («Eng muqaddas kitob») va «Kitobi Itqon» («Mustahkam ishonch kitobi») asarlari bahoiylik ta'limotining asoslarini tashkil etadi. Yo'nalish asoschisi o'ziga islom dini e'tiqodiga ko'ra, olamlarning Yaratuvchisi bo'lgan «Allohning jilosi» nomini qabul qilgan bo'lsa-da, bahoiylar aqidasi ko'ra, bahoiylik mustaqil din, u biror bir dindand ajralib chiqqan sekta ham, mazhab ham emas, deb hisoblanadi.

Bahoiylik Hindiston, Uganda, Keniya, Eron, Misr, AQSH, Kanada kabi qator mamlakatlarda tarqalgan. Hozirgi vaqtda dunyoda bahoiylarning 9 ta ibodat uyi, 200 ga yaqin milliy hamda bir qancha mahalliy diniy majlislari mavjud. Bahoiylarning umumiy miqdori taxminan 6 million kishini tashkil etadi.

Bahoiylik ta'limotiga ko'ra:

– barcha dinlar bir ildizdan paydo bo'lgan va payg'ambarlar birodar hisoblanadi;

– Ibrohim, Muso, Iso va Muhammad payg'ambarlardan tashqari Buddha, Zardusht, Krishna, Bob va Bahoullloh ham payg'ambar hisoblanadi. Bahoiylikda ular eng buyuk 9 ta payg'ambar sifatida e'tirof etiladi;

– xudo har ming yilda Yer yuziga yangi payg'ambar tushiradi;

– jannat va do'zax, oxirat, shayton va farishtalar inkor qilinadi;

– hozirgi barcha dinlar bir-birini inkor qiladi, shuning uchun ham, ularni birlashtirish va insonlar orasidagi turli farqlarni yo'qotish lozim. Bahoiylar

da'vosiga ko'ra, bunday birlashtiruvchilik vazifasini bahoiylik bajarishi lozim.

– Vatan, millat degan tushunchalar ma'nisiz hisoblanadi. Zero, ularning fikricha, Yer yuzining hamma joyi Vatan hisoblanadi.

Bahoiylikda ruhoniylar yo'q. Mahalliy jamoalarni yilda bir marotaba 21 aprel kuni yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanadigan 9 kishidan iborat Mahalliy diniy majlis boshqaradi. Bahoiylar yirik jamoasi mavjud bo'lgan har bir davlatda Milliy diniy majlis saylanadi. O'z navbatida Milliy diniy majlis vakillari 9 kishidan iborat bo'lgan Umumjahon Adolat Uyi a'zolarini saylaydilar. Har besh yilda saylanadigan Umumjahon Adolat Uyi umumjahon bahoiylar jamiyatining faoliyatini boshqarib boradi.

Bahoiylikda har biri 19 kunlik 19 oydan iborat bo'lgan diniy taqvim qabul qilingan. Har 19 kunda jamoaning barcha a'zolari ibodat qilish, jamoa bilan bog'liq ishlarni muhokama qilish, o'zaro birodarlik aloqalarini mustahkamlash uchun yig'iladilar.

Kuniga uch marta Isroilning Akka shahriga qarab ibodat qilinadi. Umumiy ibodat duo o'qish, meditatsiya hamda bahoiylikning asosiy kitoblari va jahon dinlari muqaddas kitoblaridan matnlar o'qish orqali amalga oshiriladi. Har yili 2 martdan 20 martgacha bahoiylar kun chiqardan kun botgunga qadar ovqat va suvdan o'zlarini tiyib, ro'za tutadilar.

Bahoiylarning muqaddas ibodatxonasi Akka shahrida joylashgan. Xayfa shahri muqaddas shahar hisoblanib, dunyo bahoiylarining ziyoratgohi hisoblanadi. Bu yerda Bob ibodatxonasi, 1957 yilda bahoiylikning rahbarlik organi sifatida tashkil etilgan Umumjahon Adolat Uyining qarorgohi joylashgan.

Ahmadiylik (Qodiyoniylik). G'ayriislomiy mohiyat va diniy-siyosiy mazmunga ega bo'lgan ahmadiylik oqimi XIX asrning oxirlarida Mirzo G'ulom Ahmad Qodiyoniy tomonidan tuzilgan. Dastlab u asoschisining nomi bilan – «Mirzoiylik», keyinchalik esa vujudga kelgan joyga nisbatan – «Qodiyoniylik» deb nomlangan. Mirzo G'ulomning 1900 yil 4 noyabrdagi bayonotiga binoan oxir-oqibat «Ahmadiylik» nomini olgan.

G'ulom Ahmad 1840 yilda hozirgi Pokiston hududidagi Panjob viloyatining Gurdaspur mintaqasidagi Qodiyon qishlog'ida tug'ilgan. U yoshligidan hinduiylik, yahudiylik, xristianlik aqidalari bilan tanishgan. Bu esa uning dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatgan va u o'zini hinduiylarning Avatari (hinduiylik ta'limotiga ko'ra, Krishnaning yerdagi ko'rinishi), yahudiylarning Mashiahi (yahudiylikka ko'ra, Isroil xalqi va insoniyatni qutqarish uchun Yaratgan tomonidan yuboriladigan Dovud payg'ambar avlodidan bo'lgan shoh), xristianlarning xaloskori va

buddaviylarning Maytreyasi (buddaviylarning Yerda paydo bo'lishi kutiladigan ilohi) deb e'lon qilgan.

1876 yilda G'ulom Ahmad Allohning huzuriga chiqqani va vahiy ola boshlaganini da'vo qilib chiqadi. 1880 yilda u o'z ta'limoti asoslariga bag'ishlangan «Barohin Ahmadiya» (Ahmad dalillari) nomli kitobining ilk ikki jildini nashrdan chiqarishga erishadi. Unda u islomni boshqa dinlardan himoya qilgan. Shu tufayli musulmonlar kitobdagi «ilohiy ilhomlar», karomatlar, o'z-o'zini maqtashlarga, dastlab, uncha e'tibor bermaganlar. Uchinchi va to'rtinchi jildlarda esa G'ulom Ahmad o'ziga vahiy tushayotgani va payg'ambar ekanini da'vo qilgan. Shuningdek, ingliz hukumatini maqtab, hozirgi paytgacha kelib «jihod» tushunchasining o'rinsiz, hukmsiz holga kelib qolganini aytgan. Boshlanishda 50 jild bo'lishi rejalashtirilgan «Barohin Ahmadiya»ning 5 jildigina nashr qilingan.

G'ulom Ahmad qarashlari evolyutsiyasining tahlili uning asl mohiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi. Dastlabki bosqichda u o'zini sof islom ta'limoti himoyachisi sifatida namoyon qilib, turli dinlarga o'z raddiyalarini berishga urinadi. U o'zini «xokisor» bir musulmon sifatida ko'rsatib, o'zini «o'z da'vati va shaxsiy xususiyatlarida Masihga o'xshagan kishi» deya tarafdorlarini to'playdi. Ikkinchi bosqichda esa dinni yangilash g'oyasini, ya'ni 1885 yili u o'zini yashab turgan davr (hijriy XIV asr) «mujaddidi» ekanini, 1888 yilga kelib esa insonlardan «bay'at» olib, alohida «jamoat» tashkil qilish haqida buyruq olganini e'lon qiladi. G'ulom Ahmad faoliyatining uchinchi bosqichida o'zini «Imom Mahdiy», deb atab, islom asoslarini buzishga kirishgan. Xususan, 1891 yilda u Iso ibn Maryamning tabiiy yo'l bilan o'lganini aytib va shundan kelib chiqib o'zini musulmonlar kutayotgan «Masih» va «Mahdiy» deb da'vo qilgan. Sunniylik aqidasi ko'ra, Mahdiyning qachon va qayerda paydo bo'lishini Alloh taolo biladi. Bu borada kelgan hadislar tahlili esa, Mahdiyning imom Hasan avlodidan bo'lishi, unga qarshi Shomdan askar yuborilishi, payg'ambar sunnatiga amal qilishi, Yer yuzida adolat va insofni qaror toptirishi haqida ma'lumot beradi.

1900 yilga kelib, u payg'ambarlik da'vosini ilgari surdi, «ilhom» xutbasini o'qidi. Qizig'i shundaki, G'ulom Ahmad o'zini oddiy payg'ambar emas, balki «payg'ambarlarning sarasi», deyishgacha borib yetdi. Uning «Amadiy dalillari» kitobining beshinchi juz'ida keltirilgan «Alloh barcha nabiy va rasullarni bir kishi qiyofasida mujassamlashtirishni istadi va o'sha menman», - degan so'zlari bunga dalil bo'la oladi. Bundan tashqari u Yaratgan tomonidan vahiy yuborilishi hech qachon to'xtamasligini e'lon qilish bilan necha asrlardan beri musulmonlar e'tiqod qilib keladigan aqidaga mutlaqo yot fikrni ilgari surdi. Islom ta'limotiga ko'ra,

Muhammad (s.a.v.)dan so‘ng o‘zini payg‘ambar, deb e‘lon qilgan kishi yo kazzob yoki dajjol yoki majnun hisoblanadi.

Ahmadiylarga ko‘ra, barcha dinlar qandaydir xaloskorni kutadilar, uning kelishiga umid bilan yashaydilar. Agar kutilayotgan qutqaruvchi, bir odamda mujassam bo‘lsa, dinlararo kelishmovchilik bartaraf etilib, birdamlik, hamjihatlikka erishilgan bo‘lardi.

1904 yilda G‘ulom Ahmad o‘zini Krishnaning odam qiyofasidagi ko‘rinishi ekanini e‘lon qildi. Yaratgan unga go‘yoki «Sen menga o‘g‘il kabisan», deb vahiy yuborgani haqidagi iddaosi uning sog‘lom fikrdan ancha uzoqlashib ketganini ko‘rsatadi.

Ahmadiylarning islom asoslaridan uzoqlashib ketganini ko‘rsatuvchi yana bir holat ularning Makka, Madina qatorida Qodiyonni ham muqaddas shahar ekaniga e‘tiqod qilishlaridir. Ular Qodiyondagi masjid oldida minora qurdirib, uni «xaloskor minorasi», ushbu qishloqdagi qabristonni esa «Jannat bog‘lari» deb atab, bu yerga ko‘milganlar jannatga kiradi, deb hisoblaydilar.

G‘ulom Ahmad 1905 yilda o‘zining o‘limi haqida vahiy kelganini aytgan bo‘lsada, 1908 yil 26 mayda Lahorda vafot etgan. Qabri Qodiyonga olib ketilgan va tarafdorlari uchun ziyoratgohga aylangan.

Mirzo G‘ulom Ahmadning o‘limidan keyin shogirdlari uning fikrlarini yig‘ishda davom etdilar va natijada «Sinkretik Qodiyoniya-Ahmadiya harakati» yuzaga kelgan. Keyinchalik oqim «Qodiyon ahmadiylari» («Qodiyoniylar») va «Lahor ahmadiylari» («Lahoriylar») nomli ikki jamoaga bo‘linib ketdi. «Qodiyoniylar» G‘ulom Ahmadga nisbatan «Masih mav‘ud» («Va‘da qilingan Masih») va «Mahdiy», «Lahoriylar» esa «Nabiy zilliy» («Payg‘ambar soyasi») va «Nabiy g‘ayri tashri‘iy» («Shariat joriy qilmagan payg‘ambar»), «mujaddid» («dinni yangilovchi») nomlarini ishlatishda farqlanadilar.

Ahmadiylar muayyan mamlakatga kirib borar ekan, ko‘p hollarda savodi past musulmonlar yoki ilgari biror dinda bo‘lmagan kishilarni nishonga olishga, o‘zlarining talqinidagi nashr va kitoblarni chop etishga e‘tibor qaratadilar. Jamoa tarkibiga faqat 10 sharti belgilangan rasmiy qasamyod vositasida a‘zo bo‘lib kirish mumkin. Ular o‘z talqinida Qur‘on nusxalarini turli tillarda (80 ga yaqin tilda, xususan o‘zbek tilida) nashr qilish va tarqatish bilan faol shug‘ullanadilar.

Ma‘lumotlar ahmadiylar O‘zbekistonga kirib kelishga qiziqayotganligini ko‘rsatadi. Xususan, ba‘zi qo‘shni mamlakatlarda ahmadiylar g‘oyalarini targ‘ib qiluvchi «Tanlangan yozuvlar», «Tanlangan hadislar», «Tanlangan oyatlar» kabi

kitoblarning chop etilgani, Qur'oni karimning ular talqinidagi o'zbekcha tarjimasining taqdimoti bo'lib o'tgani yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi.

Ahmadiylik musulmonlarni ichidan bo'lib tashlash, islomiy qadriyatlarni buzib talqin etish, islom diniga yangi tushunchalarni kiritish orqali odamlarni to'g'ri yo'ldan adashtirishga qaratilgan, shaklan islomiy, mohiyatiga ko'ra unga mutlaqo zid bo'lgan oqimlar sirasiga kiradi.

4. O'zbekistonda faoliyati aniqlangan norasmiy diniy jamoa va sektalar.

Tarix shuni ko'rsatadiki, chuqur ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar boshidan kechirayotgan jamiyatda rivojlanishning «yagona to'g'ri yo'li»ni, agar jamiyatdagi vaziyat salbiy tomonga yo'nalgan bo'lsa, «yagona najot yo'li»ni bilishga da'vo qiluvchi turli diniy jamoalar yoki sektalar vujudga kelishi kuzatiladi. O'zbekistonda ham 1990-yillarning boshida muayyan darajada xarizma va tashkilotchilik qobiliyatlariga ega, o'ziga ishonchi yuqori bo'lgan ayrim «yangi dindorlar» o'z g'oyalarini boshqalarga ham targ'ib qila boshladilar. Oqibatda respublikada bir necha norasmiy diniy jamoalar shakllandi. Ularning a'zolari orasida maxsus diniy ma'lumotga ega shaxslar deyarli uchramaydi.

Norasmiy diniy jamoalar ilgari surayotgan diniy-g'oyaviy qarashlarning aksariyati sof diniy xarakterga ega bo'lib, «xalifalik qurish» kabi diniy-siyosiy maqsadlarga qaratilmasada, aqidaviy jihatdan hanafiylik mazhabi ta'limotiga mutlaqo zid g'oyalarni targ'ib etish va o'zlariga ergashmagan musulmonlar va boshqa din vakillariga o'ta keskin munosabat bildiriladi. Jamoa ichida ayrim holatlarda fuqarolarning qadr-qimmatini kamsituvchi tartiblar joriy qilingan va jamiyatga salbiy munosabatlar shakllantirilgan. Oqibatda jamoa a'zolarining jamiyat va ijtimoiy aloqalarning uzilib qolishi, ular va boshqa fuqarolar orasida o'zaro mojarolar kelib chiqishi, ayrim sekta vakillarining oilalari barbod bo'lishi kabi ijtimoiy illatlar kuzatilmoqda. Jamoa rahbarlari esa o'z tarafdorlarini shaxsiy manfaat yo'lida foydalanish holatlari aniqlangan. Hozirgi kunda respublikada faoliyati kuzatilayotgan norasmiy diniy jamoalar qatoriga «Ma'rifatchilar», «Shohidiylar» va «Baxshillochilar»ni kiritish mumkin.

«*Ma'rifatchilar*» jamoasiga 1990-yillarning o'rtasida Farg'ona viloyati Toshloq tumanida yashovchi Bahodir Mamajonov (1950 y.t.) tomonidan asos solingan. Jamoaning g'oyaviy ta'limoti B.Mamajonov tomonidan yozilgan va noqonuniy tarzda chop etilgan, diniy va ilmiy asossiz yozilgan «Ma'rifat», «Tilak», «Namoz-Sig'inish», «Rost-Qur'on» kitoblari hisoblanadi.

«Ma'rifat» kitobi B.Mamajonovning diniy mavzudagi fikrlari va nozil bo'lish tartibiga ko'ra joylashtirilgan bir necha suralarning tarjimasidan iborat.

Ushbu kitob nomidan kelib chiqqan holda aholi ichida B.Mamajonovning izdoshlari «Ma'rifatchilar» deb tanilgan. B.Mamajonov esa o'zini va tarafdorlarini «To'g'ri din»dagilar deb hisoblaydi.

«Namoz-Sig'inish» kitobida B.Mamajonov tomonidan belgilangan namoz tartibi bayon qilingan. «Rost-Qur'on» kitobida ham go'yoki «Usmon ibn Affon davrida Qur'on noto'g'ri tartiblangan» degan da'vo ostida suralar nozil bo'lish tartibiga ko'ra joylashtirilgan.

«Ma'rifatchilar»ning an'anaviy islom ta'limotiga zid da'volari:

- Qur'on va namoz milliy tilda, ya'ni o'zbek tilida o'qilishi shart hisoblanib, go'yoki «o'zi aniq bilmagan narsaga erishish» shirk ekani e'lon qilinib, «otabobolarimiz ... mushrik edilar» deb hisoblanadi;
- O'zbekiston aholisi faqat 1990 yili «Sharq yulduzi» jurnalida chop etilgan Qur'on tarjimalari orqali haqiqiy Qur'onga (B.Mamajonovning da'vosicha – «Rost-Qur'on») erishgan, ungacha Qur'onga go'yoki «shayton suralari qo'shilgan» deb da'vo qilinadi hamda mavjud tafsirlar tan olinmaydi;
- Muhammad payg'ambarga «vositachi», «uning vazifasi faqat Qur'onni yetkazish edi» degan da'vo bilan hurmat ko'rsatilmaydi, «xulafoi roshidin»dan keyingi xalifalar «do'zaxi» sanaladi;
- Qur'on - yagona muqaddas manba, hadislar tan olinmaydi;
- dunyoviy partiya va boshqa dindagilar, shu jumladan, yahudiy va xristianlar «shaytonga ergashgan»lar deb qaraladi;
- mazhablarga ergashish «shirk» amal hisoblanadi;
- mayyitni kafanlash va «janoza» o'qish islomda yo'q amallar, deb qaraladi;
- go'yoki isrof bahonasida davlat bayramlari va tug'ilgan kunlarni nishonlash, to'y-ma'rakalar o'tkazish, diniy marosim va urf-odatlar dindan chiqaruvchi shirk amallar qatoriga kiritilgan;
- namoz va ibodatda ishlatiladigan sano va salovotlarning barchasi o'zbek tilida o'qilishi joriy qilingan, namoz vaqti va tartibi e'tiborga olinmaydi, bir sutkada besh mahal azonsiz, B.Mamajonov belgilagan vaqt va tartibda 17 rakat, kechasi 2 rakat sunnat namozi o'qiladi.

Jamoa a'zolarining asosiy qismini B.Mamajonovning qarindoshlari va yaqinlari tashkil etadi. Ayrim a'zolar O'zbekiston islom harakatining jangovar lagerlarida «hijrat»da bo'lib qaytganlar. Hozirda jamoaning kam sonli a'zolari Farg'ona viloyatining Toshloq tumani va Samarqand viloyatining Ishtixon tumanida istiqomat qiladi.

«*Shohidiylar*» jamoasiga 1990-yillarning boshida diniy ma'lumotga ega bo'lmagan andijonlik Karimov Xabib (1944 y.t.) asos solgan. Jamoa tarafdorlari 52 nafarni tashkil qilib, Andijon shahri va Andijon tumanidagi fuqarolar yig'inlarida faol harakat qilganlar. Oqim tarafdorlari navbati bilan davriy ravishda (15 kunda

bir) o'z xonadonlarida yig'ilishlar tashkil qilib, oqimning «Qur'ondan ma'ruf» nomli kitobi asosida diniy darslar o'tkazganlar. Ushbu jamoa diniy qarashlarida islom ta'limotiga zid quyidagi tamoyillar mavjud:

- Qur'on tafsirlari va hadislar inkor qilinadi;
- namoz besh mahal emas, istalgan vaqtda ikki rakat o'qiladi, go'yoki soliq amallar namoz hisobiga o'tadi deb hisoblanadi;
- Makka shahridagi «Masjidul Harom»dan boshqa masjidlar tan olinmaydi, imom-xatiblar go'yoki sof islomdan qaytgan hisoblanib, jamoa a'zolariga namoz uchun masjidga borish man etilgan, juma namozi faqat Makka ahliga farz etilgan deb da'vo qilinadi;
- islomiy marosimlar o'tkazilmaydi. Jumladan, 2001 yilning sentyabrida X.Karimov onasi vafot etganda mayyitni kechasi yashirincha, «janoza» o'qimay ko'mib kelgan;
- jamoa a'zolariga to'y va boshqa dunyoviy marosimlarni o'tkazish yoki ishtirok etish ta'qiqlangan;
- quda-andachilik munosabatlari faqat oqim a'zolari o'rtasida o'rnatiladi;
- spirtli ichimliklarni ma'lum bir me'yorda (mast holatga keltirmaydigan) iste'mol qilish harom sanalmaydi.

«Shohidiylar» jamoaga yangi a'zolari asosan o'zlarining yaqin qarindoshlari ichidan jalb qiladilar. Quda bo'lish ham odatda faqat jamoa doirasida amalga oshiriladi. Yangi a'zolarga oq matoga o'ng qo'lini qo'ygan holda qasamyod qilishi va 70 kun ro'za tutishi yoki kuniga 800-1000 so'm (jami 56-70 ming so'm) miqdorida a'zolik badali to'lashi buyuriladi.

Jamoa a'zolariga diniy tushunchalar «Qur'ondan ma'ruf» nomli kitob asosida beriladi. Ushbu kitob 1960-yillarda Toshkent shahri va viloyatida vujudga kelib, hozir faoliyati kuzatilmayotgan, hadislarining muqaddasligini va mazhablarga ergashishni rad etgan «Ahli Qur'on» norasmiy diniy jamoasi a'zolari tomonidan tayyorlangan.

Ma'lumki, islomda harom qilingan amal yoki narsani halol hisoblash e'tiqodiy shirk hisoblanadi. «Ma'rifatchilar» va «Shohidiylar» jamoasiga a'zo bo'lgan shaxslar shariat hukmiga ko'ra dindan chiqqan hisoblanadi.

«Shohidiylar» hozirda Andijon shahri va Andijon tumani hududida istiqomat qiladilar.

«**Baxshillochilar**» norasmiy jamoasiga Buxoro viloyatida tug'ilgan Aliyev Baxshillo 1997 yilda asos solgan. Uning diniy qarashlari quyidagi holatlarga ko'ra islom ta'limotiga zid sanaladi:

- B.Aliyev o'zini avval qiyomatdan oldin keladigan Mahdiy, keyinchalik esa payg'ambar, turmush o'rtog'i Mohira Aliyevani «musulmonlar onasi», farzandlarini «musulmonlar amiri», yaqin izdoshlarini «sahobiyalar» deb e'lon qilgan;
- jamoada shahodat kalimasida B.Aliyevni payg'ambar deb tan olish joriy qilingan;
- B.Aliyev go'yoki uni ziyorat etgan shaxs ham amalini bajargan odamning savobini olishini, o'ziga ergashganlarga qiyomatda savol-javob yo'qligi, ular qanday holatda vafot etishidan qat'iy nazar, shahidlik maqomi berilishi, hatto barcha erkak maslakdoshlariga payg'ambarlik darajasi berilishi haqida targ'ib qiladi;
- namoz besh emas, go'yoki uch mahal farz qilingan;
- o'g'il farzandlarni islom talablariga muvofiq xatna qildirish bekor qilingan.

Jamoada tartib diniy sekta shaklida tashkil etilib, jamiyat bilan ijtimoiy aloqalari buzilgan. Jamoa a'zolari rahbarning barcha ko'rsatmalarini so'zsiz bajaradilar va unga tegishli buyumlarni «tabarruk» sanaydilar. Ba'zi adeptlar turmush o'rtoqlarini M.Aliyevaga «muxlisa» etishi oqibatida jamoada o'ziga xos «ayollar qanoti» vujudga kelgan.

B.Aliyev 1990-yillarning oxirida aholi ichida diniy va milliy asosda nizo keltirib chiqarishga qaratilgan jinoiy xatti-harakatlar sodir etgani uchun jazoga tortilgan. 2006 yilda ozodlikka chiqqach, Rossiya Federatsiyasiga doimiy yashash uchun ko'chib ketgan. Aynan mana shu davrda B.Aliyev izdoshlari ichida uni ziyorat qilganlarga go'yo hoji maqomi berilishi haqidagi g'oyalarni tarqatgan. Rossiyaga borgan «Baxshillochilar» B.Aliyevga katta miqdorda pul berishlari, ishga yollanib, daromadlarining asosiy qismini jamoa yetakchisiga topshirishlari kuzatilgan. 2008-2010 yillar davomida jamoa a'zolari shu tariqa «hijrat»ga chiqib, o'z yetakchilariga «baytulmol» sifatida pul to'plab berganlar.

«Baxshillochilar» asosan Buxoro va Kogon shaharlarida istiqomat qiladilar.

Ta'kidlash joizki, norasmiy diniy jamoalarning faoliyatida ishtirok etish, jamoa g'oyalari asosida diniy ta'lim olish yoki o'rgatish O'zbekiston Respublikasi «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi qonunning 5 va 9-moddalarini buzish hisoblanib, O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeksi, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining tegishli moddalarida belgilangan qonuniy jazo qo'llanishiga olib keladi.

Mavzu bo'yicha savollar

- 1.«Konfessiya» atamasining mohiyati nimada?

- 2.«Sekta» soʻzining mohiyati nimada?
- 3.Noanʼanaviy diniy tashkilotlarning qanday xususiyatlari mavjud?
- 4.Yangi diniy harakatlarning yuzaga kelishiga qanday omillar taʼsir koʻrsatadi?
- 5.Iyegovo shohidlari qanday tashkilot?
- 6.Mormonlarning boshqa xristian yoʻnalishlaridan asosiy farqi nimada?
- 7.Bahoiylarning qiblasi qaysi shahar hisoblanadi?
- 8.Krishnani anglash jamiyatiga qachon va kim tomondan asos solingan?

Mustaqil ish topshiriqlari

- 1.«Konfessiya» va «Din» oʻrtasidagi farqni ochib bering.
- 2.Dinlarning geografik tarqalishi haqida xaritalarni toping.
- 3.YaDHning oʻsib borishi tendensiyalari tahlili haqida koʻrgazmali slayd tayyorlang (MS Power Point).
- 4.Noanʼanaviy dinlar yuzaga kelgan tarixiy va ijtimoiy- siyosiy omillarni atroflicha oʻrganing va gapirib bering.
- 5.Gʻarbda yangi sektalarning paydo boʻlishi sabablarini tahlil qiling.
- 6.Islom dini doirasida yuzaga kelgan oqimlarga anʼanaviy ulamolarning fikri haqida ilmiy ish tayyorlang.

Adabiyotlar

1. Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: «Oʻzbekiston», 2017.
2. Hasanboyev Oʻ. Oʻzbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yoʻnalishlari. – T.:TIU, 2014. – 552 b.
3. Najmiddinov J. Missionerlik: kecha va bugun. - Toshkent: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2008.
4. Ochildiyev A., Najmiddinov J. Missionerlik: mohiyat, maqsadlar, oqibatlar va oldini olish yoʻllari. - Tosh kent: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2009.
5. Tulepov A. Islom va aqidaparast oqimlar. Oʻquv qoʻllanma. – Toshkent: Movarounnahr, 2014. – 480 b.

MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARINING MAVZULARI

Har bir talabaga qiyinchilik darajasi uning shaxsiy imkoniyatlari, qobiliyati va bilim darajasiga muvofiq bogan quyidagi mavzular buyicha mustaqil ish tayyorlash topshiriladi:

Mustaqil ish uchun quyidagi esse mavzular tavsiya etiladi:

1. Dinshunoslik fanining yuzaga kelish tarixi va taraqqiyoti
2. Dunyoviylik - dahriylik emas.
3. Komil inson tarbiyasida Xusayn Voiz Koshifiy ilmiy merosining ahamiyati
4. Globallashuv va sekulyarizatsiya jarayonlari
5. Pravoslav cherkovlari diniy atributlar
6. Beruniy asarlarida diniy marosimlarning yoritilishi
7. Diniy ramzlarning zamonaviy talqinlari
8. Jahon dinlari ibodatxonalari arxitekturasi
9. Yurtimiz allomalarining islom ilmlariga qo'shgan xissalari
10. O'rta Osiyoga pravoslavlarning kirib kelishi
11. O'zbekistonda shomonlikning zamonaviy ko'rinishlari
12. Ibtidoiy din elementlarining zamonaviy jamiyatlarda o'ziga xos tarzda aks etishi
13. Tangrichilik dinining teologik tizimi
14. Buxoro yahudiylarining diniy marosimlari va bayramlari
15. Xristian dinini yuzaga kelish tarixi va teologik tizimi
16. Xristian dinining yirik yo'nalishlari va oqimlari
17. O'zbekistonda konfessiyalararo diniy bag'rikenglikning tarixiy tajribasi
18. Universalizm va kosmopolitizm g'oyalarining yoshlar ma'naviyatiga ta'siri
19. Fuqarolik jamiyati sharoitida davlat va din munosabatlari.
20. Vijdon erkinligining xalqaro meyoriy-huquqiy asoslari.
21. Dinning ijtimoiy-ma'naviy hayotdagi o'rni.
22. Sharq va G'arbda madaniyatida dinlarning ocrni va ahamiyati
23. Dunyoning konfessional manzarasi.
24. Dunyo xalqlari madaniyatida dinning roli.
25. Markaziy Osiyo xalqlari dinlari.
26. Dinlardagi muqaddas manbalar.
27. Islom ta'limoti asoslari.

28. Islomdagi mazhablar va yo‘nalishlar.
29. Tasavvuf: tarix va voqelik.
30. Islom manbalarida diniy aqidaparastlikka munosabat.
31. Mustaqillik yillarida Qur‘onning o‘zbek tiliga amalga oshirilgan tarjima va tafsirlari
32. O‘zbekistondagi diniy tashkilotlar va konfessiyalararo muloqot.
33. Missionerlik va prozelitizm: tarix va bugun, targ‘ibot usullari.
34. Diniy ekstremizm va terrorizm: mafkura va amaliyot, qarshi kurash strategiyasi.
35. Yangi diniy harakatlar va sektalar.
36. Vertual makonda din omili.
37. O‘zbekistonda mustaqillik yillarida din sohasida amalga oshirilgan islohotlar.
38. Yangi diniy harakatlarning zamonaviy faoliyat uslublari
39. O‘zbekistonda mustaqillik yillarida buyulc allomalarning ilmiy-ma‘naviy merosiga e‘tibor
40. O‘zbekistondagi muqaddas ziyoratgohlar: Hakim at-Termiziy majmuasi
41. O‘zbekistondagi muqaddas ziyoratgohlar: Qaffol ash-Shoshiy maqbarasi
42. O‘zbekistonda mustaqillik yillarda diniy ta‘lim tizimida amalga oshirilgan islohotlar.
43. O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning diniy bag‘rikenglik sohasida olib borgan oqilona siyosati.
44. Usmon Qur‘onining O‘rta Osiyoga kirib kelish tarixi
45. Imom Buxoriy va Imom Termiziylarning hadis ilmiga qo‘shgan hissalar.
46. Hanafiylik mazhabi va uning Markaziy Osiyoga keng tarqalishi tarixi
47. Mamlakatimiz hududida faoliyati kuzatilgan diniy radikal guruhlarining ijtimoiy havfli jihatlari
48. Yetti pir majmuasi tarixi va uning ziyorat turizimidagi ahamiyati.
49. O‘zbekiston islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy nomidagi xalqaro hadisshunoslik markazi va O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasining ijtimoiy-ma‘naviy soha taraqqiyotidagi ahamiyati.
50. Sekulyarlashuv jarayonida davlat va diniy tashkilotlar o‘rtasidagi yangi shakldagi munosabatlar.

GLOSSARIY

AVESTO – (qad. eron-pahlaviy. «oʻrnatilgan, qatʻiy qilib belgilangan qonun-qoidalar») zardushtiylikning muqaddas kitobi.

ALTAR – (lot. «baland») xristian cherkovida ibodatxonaning mehrob va minbar oʻrnatilgan eng baland qismi.

ANSORLAR – (arab. «yordam beruvchilar») ilk islom tarixida Makkadan hijrat qilgan Paygʻambar va muhojirlarga yordam bergan madinalik musulmonlar.

APOKALIPSIS (Vahiynoma) – “Yangi Ahd”ning tarkibiy qismi boʻlib, uni “Injil” mualliflaridan biri Ioann ilohiy ilhom orqali yozgan, deb eʼtiqod qilinadi. Ushbu kitobda qiyomat va Isoning ikkinchi qaytishi bilan bogʻliq hodisalar bayon qilingan.

APOSTOL (yunoncha — “elchi”) – xristian taʼlimotiga binoan Isoning eng yaqin yordamchilarining unvoni. Ularning asosiylari 12 ta: Pyotr (Simon Ionin), Andrey, Ioann, Iakov Zevedeyev, Filipp, Varfolomey, Matfey, Foma, Iakov Alfeyev, Faddey, Simon Kananit, Iuda Iskariot (Isoni sotgan havoriy), Matfiy (Iudadan soʻng uning oʻrnini egallagan). Bulardan tashqari yana 70 nafar havoriyalar mavjud boʻlgani xristian adabiyotlarida qayd etiladi.

ATARXURRA (Ozarxurra) – zardushtiylikning muqaddas olovi.

BIBLIYA (yunoncha, «kitoblar») – yahudiylik va xristianlik dinlaridagi asosiy muqaddas manbaning nomlanishi. Yahudiyalar «Bibliya»si «Kitve kadesh» va «Tanax» ham deb nomlanadi. Xristianlar tomonidan tan olinadigan «Bibliya» «Qadimgi Ahd» va «Yangi Ahd»dan iborat boʻlib, umumiy hisobda 66 kitobdan iborat.

BIBLIYA JAMIYATI – «Bibliya»ning alohida qismlarini yoki toʻlalgicha dunyo tillariga tarjima qilish bilan shugʻullanadigan jamiyatlar nomi. Bunday jamiyatlar biror bir diniy konfessiyaga qarashli boʻlmay, buyurtma asosida ishlaydi. Ilk «Bibliya» jamiyati 1804 yilda Britaniyada tuzilgan. Hozirda dunyo boʻyicha 140 dan ortiq shunday jamiyatlar mavjud.

BODDHISATTVA – xudoning nuri, oliy kamolotga erishgan va nirvanaga koʻtarilish huquqiga ega boʻlgan inson.

BOZKURT – Qadimiy turkiy tilda «Kulrang boʻri» maʼnosida kelib, tangrichilarning totemi boʻlgan.

BRAXMAN – sanskrit tilidan olingan boʻlib «Braxmaga atalgan, oʻzini bagʻishlagan», degan maʼnolarni bildiradi.

BUTUNJAHON SOBORLARI – xristian cherkovi yepiskoplarining maʼlum diniy masalalarni hal qilish maqsadida oʻtkaziladigan yigʻilishi. Ilk sobor milodiy 325 yilda Nikeya shahrida boʻlib oʻtgan. Hozirgacha 21 marta Butunjahon soborlari oʻtkazilgan.

VARANA – Tridandinalarning markazi boʻlib, unda tarkidunyochilikda hayot kechiradilar.

VAHIYNOMA – rus va boshqa tillarda Apokalipsis. «Yangi Ahd»ning tarkibiy qismi boʻlib, uni «Injil» mualliflaridan biri Ioann ilohiy ilhom orqali yozgan, deb

- e'tiqod qilinadi. Ushbu kitobda qiyomat va Isoning ikkinchi qaytishi bilan bog'liq hodisalar bayon qilingan.
- VEDALAR** – oriylar o'zlari bilan olib kelgan muqaddas yozuvlari, sanskrit tilidan tarjima qilinganda «muqaddas, ilohiy bilim» ma'nolarini anglatuvchi Hindistonning asosiy muqaddas manbai.
- VIDEVDAT** – 22 bobdan tashkil topgan «Avesto»ning saqlanib qolgan eng mukammal bo'limi.
- VOJIB** – Qur'oni karimda to'g'ridan-to'g'ri buyruq kelmagan holda bajarilishi shart bo'lgan amallar.
- GALAXA** – yahudiylik shariati.
- G'ARIB** – birgina ishonchli odamdan rivoyat qilingan sahih hadis.
- GEGIG** – tangrichilikda Yer olami.
- GOVMARD** (forscha, ho'kiz–odam) – zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, birinchi inson.
- GOHI** – zardushtiylikda kunning muayyan qismida bajariladigan (Xavan goh – tongdan peshingacha, Raptivin goh – peshindan so'ng, Uzarin goh – kun botishdan oldin, Aivisrutrim goh – kun botgandan so'ng, Ushaxin goh – yarim kechadan tongacha ibodatlari).
- DAXMA** – zardushtiylikda yerdan 4–5 metr balandlikda silindr shaklida bo'lgan maxsus joy bo'lib, unga o'liklar ustma–ust tartib bilan yotqiziladi.
- DEV VIZARESH** – zardushtiylikda inson vafotidan so'ng uning qilmishi yovuzlik bo'lsa, jazo beruvchi, do'zaxga tashlovchi ma'bud.
- DENKART** («Imon faoliyati») – IX asrda Sosoniylar hukmronligi davrida yozilgan qomusiy lug'at bo'lib, u o'z ichiga badiiy va tarixiy ma'lumotlarni olgan. Dastavval 9 bo'limdan iborat bo'lgan, keyinchalik uning 2 qismi yo'qotilgan.
- DIAKON** (yunoncha, xizmatchi) – xristian cherkovlaridagi eng quyi ruhoniyluk darajasi.
- DINIY MUTAASIBLIK** – o'z aqida va g'oyalarining shak–shubhasiz to'g'riligiga qattiq ishonish, ularga mukkasidan berilganlikni, boshqa firqa va mazhablarga murosasiz munosabatni ifodalovchi qarashlar va xatti–harakatlar majmui.
- DINIY SEKTA** – ma'lum bir dindagi rasmiy aqidalarga zid ravishda ajralib chiqqan yoki mavjud dinlar va konfessiyalarga umuman aloqasi bo'lmagan holda din bayrog'i ostida faoliyat ko'rsatadigan guruh.
- DODGOH** – zardushtiylikda hamma uchun ochiq bo'lgan muqaddas olov yoniq turadigan xona.
- DRUDJ** – zardushtiylik dinida yolg'on so'z.
- DUJVARTSHTA** – zardushtiylik dinida yovuz fikr.
- DUJMATADAN** – zardushtiylik dinida yovuz amal.
- DUJUXTA** – zardushtiylik dinida yovuz so'z.
- YEPISKOP** (yunoncha, «nazoratchi») – xristian cherkovidagi ruhoniyluk unvoni. Yepiskoplar havoriylarning izdoshlari, deb hisoblanadi.

- JABROIL** – Alloh bilan payg‘ambarlar o‘rtasida elchi vazifasini bajaruvchi farishta.
- ZAKOT** – (arabcha, poklash) ehtiyojdan tashqari bo‘lgan boylikning qirqdan bir qismini (2,5 %) sadaqa qilish. Zakot moli zakot miqdoriga yetgan badavlat kishilar uchun farz etilgan.
- IMON** – ishonmoq, tasdiqlamoq bo‘lib, istilohda esa «La ilaha illallohu Muhammadun rasululloh» («Allohdan o‘zga iloh yo‘q va Muhammad – Allohning payg‘ambari») kalimasini til bilan aytib (al–iqrar bi–l–lison), dil bilan tasdiqlash (at–tasdiq bi–l–qalb) demakdir.
- INJIL** – (yunoncha, «Yevangeliye») «Yangi Ahd»dagi Mark, Matto, Luqo va Yuhannolardan rivoyat qilingan kitoblar nazarda tutiladi. Ularda Iso Masihning hayot yo‘li va mo‘jizalari bayon qilingan.
- QADIMGI AHD** – «Bibliya»ning qismlaridan biri. «Tavrot» (Musoning 5 kitobi), «Zabur» va boshqa kitoblardan iborat, jami 39 kitobni o‘z ichiga oladi.
- KARDINALLAR KOLLEGIYASI** – Rim katolik cherkovidagi oliy kengash. Papa o‘rni bo‘shab qolganda uning vazifasini bajarish va yangi Papani saylash vazifalarini bajaradi.
- KASTA** – hinduiylikda ayni ish bilan shug‘ullanuvchi, otalardan meros qolgan haq, vazifa va odatlar bilan qattiq bog‘langan shaxslar toifasidir. Kasta insonlar tomonidan saylanmaydi va tanlanmaydi, uning ichida faqatgina dunyoga kelish mumkin. Bu tizim 4 sinfdan tashkil topadi.
- KIROMUN KOTIBUN** – islomda har bir insonning hayoti davomida bajargan har bir amal va so‘zlarini yozib boradigan farishtalar.
- KIRXA** (nemischa, «cherkov») – lyuteran cherkovlarining nomi.
- KOSTEL** (polyakcha, chexcha, «cherkov») – Rim katolik cherkoviga qarashli ibodatxonalarga nisbatan ishlatiladigan atama. Ushbu atama pravoslav yoki protestant cherkovlariga nisbatan qo‘llanilmaydi.
- KRISHNA** – «qora» ma’nosini anglatadi, o‘zining tabiiy kelib chiqishiga ko‘ra juda murakkab obraz. U haqda olov, chaqmoq, momaqaldiroq, osmon, quyosh bilan bog‘liq afsonalar mavjud. Krishna jangovar, yengilmas qahramon sifatida ta’riflanadi. U urushda ham, sevgida ham yengilmas bahodir, ammo juda ayyor tabiatga ega.
- QUR’ONI KARIM** – Islom dinining birlamchi muqaddas manbasi bo‘lib, 23 yil mobaynida Muhammad payg‘ambar (a.s.)ga Jabroil farishta (a.s.) orqali ba’zan oyat–oyat, ba’zan esa to‘liq sura tarzida nozil qilingan ilohiy kitob.
- QUT** – Quvvat, kuch, energiya manbai. Tangrichilik e’tiqodiga ko‘ra, u insonning moddiy tirikligi sababidir.
- LUQO** (Luka) – «Yangshi Ahd» tarkibiga kiruvchi to‘rt Injil mualliflaridan biri. Xristianlik tarixida Bibi Maryamning suratini chizgan birinchi inson sifatida tanilgan. Iso Masihning 70 havoriylari qatoriga kiradi.
- MAVZU’** – Rasululloh (a.s.)ga nisbat berilib to‘qilgan yolg‘on hadis.
- MAGEN DAVID** – Yahudiylik dinining ramzlaridan biri bo‘lmish olti burchakli «Dovud yulduzi».
- MAKRUH** – bajarilishi yomon sanalgan amal.

- MANDUB** – bajarilishi tark qilinshidan afzal bo‘lgan amal.
- MAHSHAR** – qiyomat kuni bandalar yig‘iladigan va savol–javob bo‘lib o‘tadigan joy
- MASHHUR** – isnod yo‘llarining har birida uchta va undan ortiq shaxslar tomonidan rivoyat qilingan va mutavotir darajasiga yetmagan hadislar.
- MEDITASIYA** – «fikrlash, o‘ylash», shaxsning o‘z ruhiy faoliyatiga chuqur berilish holati, muroqaba, hikmat va haqiqat haqidagi ilm.
- MIRO MOYI** (yunoncha, «xushbo‘y moy») – xristianlikning yetti sirli marosimlaridan birida tanaga suriladigan xushbo‘y moy. Ushbu moy cherkov yepiskopi tomonidan oliy navli zaytun moyiga oq uzum vinosi, atirgul yaproqlari, binafsha, zanjabil ildizlari, muskat, atirgul, chinnigul va limon moylari kabi mahsulotlarni qo‘shib qaynatish orqali tayyorlanadi.
- MITRA** (avesto, do‘stlik, kelishuv) – inson vafotidan so‘ng uning ruhini himoya qiluvchi ezgulik yazatlaridan biri.
- MONASTIR** – xristianlikda ruhoniylar jamiyatdan ajralib, faqat ibodat bilan shug‘ullanadigan joy, muassasa. Ayollar va erkaklar uchun mo‘ljallangan monastirlar mavjud.
- MUQADDAS RUH** – xristianlikda Xudoning uch ko‘rinishidan biri. Muqaddas Ruh dunyoning yaralishida ishtirok etgan, Bibi Maryam ham u orqali Isoga xomilador bo‘lgan.
- NAQLIY DALIL** – aqliy dalildan farqli ravishda naqliy dalil faqat Qur‘on va sunnatga asoslangan.
- NIRVANA** – inson ichki dunyosining mukammalligi, orzu–istaklari, yashash hissi, qanoat, tarki dunyochilik kabi ruhiy holatni o‘z ichiga olgan oliy intilish.
- NOUS** – inson vafotidan so‘ng undan qolgan suyaklar saqlanadigan maxsus quticha bo‘lib, u daxmaga qo‘yilgan.
- OQ VA QORA RUHONIYLAR** – pravoslav ruhoniylari qatlami. «Oq» ruhoniylar oila qurish huquqiga ega, «qora» ruhoniylarga esa oila qurishi mumkin emas.
- ORIYLAR** – oq tanli qavm hisoblanib, Hazar, ya‘ni, hozirgi Kaspiy dengizining shimoliy, Yevropaning shimoli yoki Turkmaniston mintaqasida miloddan avvalgi XVII – XVI asrdan XII asrgacha turli qabila va guruhlar shaklida yashaganlar.
- OTA XUDO** – Xristianlikda Xudoning uch ko‘rinishidan biri va asosiysi. Ota Xudo dunyoni yaratgan bo‘lib, uchlikning qolgan ko‘rinishlari (O‘g‘il Xudo va Muqaddas Ruh) undan kelib chiqqan.
- OXIRAT KUNI** – odamlar qayta tirilib, hayoti davomida bajargan har bir amali uchun hisob–kitob qilinadigan kun. U Qiyomat kuni deb ham ataladi.
- OYAT** – (arabcha, «belgi, mo‘‘jiza») Qur‘on suralarini tashkil etuvchi qism, «jumlar».
- PASXA** (yunoncha, ivritcha – «yonidan o‘tish») – xristianlikdagi asosiy diniy bayramlardan biri. Iso Masihning qayta tirilgan kuni sharafiga nishonlanadi. Hozirgi kunda Pasxa kuni Oy–Quyosh kalendari asosida hisoblanib, har yili o‘zgarib turadi.

PRESVITER (lotincha, «oqsoqol, jamoa boshlig‘i») – xristian ruhoniyluk iyerarxiyasida yuqori o‘rinni egallovchi diniy lavozim. Qadimda yepiskoplar ham presviter deb atalishgan.

RIM PAPASINING QARORLARI – turli davrlarda Papa tomonidan chiqarilgan din sohasidagi qarorlar. Rim katolik cherkovi aqidasiga binoan Papaning qarorlari ham muqaddas ahamiyatga ega.

ROHIB (yunoncha, monax – «zohid») – xristianlikda dunyoviy lazzatlardan tarkidunyochilik qilib, faqat ibodat bilan shug‘ullanuvchi shaxs.

SANGHA – «oliy haqiqat»ga yetishgan avliyolar, Budda asos solgan va hozirgacha faoliyat ko‘rsatib kelayotgan rohiblar jamoasi.

SAOSHYNTA – xaloskor, zardushtiylikka ko‘ra, dunyoga 3 nafar saoshyanta kelishi lozim. Ular Zardusht ta‘limotini qayta tiklaydi, Qiyomatga yaqin ularning oxirgisi Anxra–Maynyu bilan jang qilib, barcha yovuzlik kuchlarini mag‘lub etadi.

SINAGOGA (yunoncha, «sinagoge» – «yig‘ilish», ibroniycha «beyt kneset» – «yig‘ilish uyi») – yahudiylikda asosiy ibodat va marosimlar o‘tkaziladigan joy.

SUNNAT – islom shariatiga ko‘ra, zimmaga yuklanmagan, lekin bajarilishi talab qilingan amal. U Payg‘ambar (a.s.)ning pokiza sayratlari, turmush tarzlari, diniy yo‘llaridir. Uchga bo‘linadi: qavliy, fe‘liy va taqririy.

TIRTXAKAR – jayniylikda yo‘l tuzuvchi, ruhlarni ozod qiluvchi.

TO‘LIQ INJIL KRISTIANLARI – protestantlikdagi eng yirik yo‘nalishlardan biri bo‘lgan pyatidestyaniklikning ikkinchi nomi. «Injil»ga haqiqatan amal qiluvchi sof e‘tiqod vakillari deb bilganlari uchun ham o‘zlariga nisabatan shunday nomni ishlatadilar.

UMAY (Jumay) – tangrichilik e‘tiqodiga ko‘ra, ayol jinsidagi Yerdagi hayotning sababchisi va makoni Yer yuzida bo‘lgan ma‘buda, «Hayot onasi» deb e‘tiqod qilingan.

FARZ – islom dini ta‘limotiga ko‘ra, inkor qilib bo‘lmaydigan darajada qat‘iy dalil bilan bajarilishi talab qilingan amal.

XALOSKOR – yahudiy va xristian atamasida Messiya (ivritcha, mashiax; qadimgi yunoncha, xristos). Yahudiylar aqidasiga ko‘ra, Xaloskor qiyomatga yaqin kelib yahudiylarni najot sari yetaklaydi. Yahudiy «messiyasi» Dovud avlodidan bo‘lishi shart. Xristian aqidasiga ko‘ra esa, xaloskor bu Iso Masihdir.

HAROM – atamasi islom ta‘limotiga ko‘ra, inkor qilib bo‘lmaydigan darajada qat‘iy dalillar bilan bajarilishi taqiqlangan amal.

CHINVAD (ajratish ko‘prigi) – inson vafotidan so‘ng uning ruhi ezgulik va yovuzlikni ajratuvchi ko‘prikdan o‘tishi lozim. Chinvad ko‘prigida inson ruhi ezgulik yazatlari Sraosha, Mitra va Rashnu himoyasiga o‘tsa, abadiy rohat va farog‘at makoni Qo‘shiqlar uyiga boradi.

SHYEOL (ibr., «ostki, quyi») – yahudiylik mifalogiyasiga ko‘ra, o‘liklar dunyosi.

ERLIK – Tangrichilik e‘tiqodiga ko‘ra, erkak jinsidagi o‘lim sababchisi va makoni Yer ostida bo‘lgan ma‘bud

ADABIYOT

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2007. – 40 b.
2. Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida (yangi tahriri). // O‘zbekistonning yangi Qonunlari. 19-son. – T.: Adolat, 1998.
3. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollariga bag‘ishlangan majlisidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so‘zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11.
4. 2017 – 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoniga 1-ilova // <http://www.lex.uz>.
5. Karimov I.A. Alloh qalbimizda, yuragimizda. «Turkiston press» axborot agentligi muxbirining savollariga javoblar // Karimov I.A. Biz kelajagimizni o‘z qo‘limiz bilan quramiz. – T. 7. – T.: O‘zbekiston, 1999. – B. 349-355.
6. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. –T. 14. – T.: O‘zbekiston, 2006. – 280 b.
7. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari // Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. – T.: O‘zbekiston, 1998. – B. 415-683.
8. Karimov I.A. O‘zbekistonning o‘z istiqbol va taraqqiyot yo‘li // Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. – T.: O‘zbekiston, 1998. – B. 3-66.
9. Karimov I.A. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma‘naviyat, 2008. – 176 b.
10. Alimova M. Dinshunoslikni o‘qitishda interfaol uslublardan foydalanishning ahamiyati // Dinshunoslikning dolzarb muammolari. III-to‘plam. Ilmiy- amaliy anjuman materiallari. – T.: TIU, 2011. – B.44-47.
11. Alimova M. «Yangi dinlar» – modernizatsiya fenomeni sifatida // Dinshunoslikning dolzarb muammolari. Respublika ilmiy amaliy konferensiya materiallari to‘plami. –T.: TIU, 2012. – B.41-43.
12. Alimova M. Millatlararo va dinlararo totuvlikni ta‘minlashda O‘zbekistonning tarixiy tajribasi // Konfessiyalararo muloqot va diniy bag‘rikenglik – jamiyat barqarorligi garovi. Xalqaro konferensiya materiallari to‘plami. –Toshkent 2014 yil, 12 noyabr. – B.264-267.
13. Beruniy Abu Rayhon. Qonuni Mas’udiy // Beruniy A.R. Tanlangan asarlar. V tom. Birinchi kitob. – T., 1973. – 590 b.
14. Beruniy, Abu Rayhon. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar // Beruniy A.R. Tanlangan asarlar. I tom. – T., 1968. – 486 b.
15. Васильев Л.С. История религий Востока. Учебное пособие для вузов. – 4-е изд. – М.: «Книжный дом «Университет», 1999. – 432 с.
16. Введение в общее религиоведение: учебник / Под ред. проф. И.Н.Яблокова. – М.: Книжный дом «Университет», 2001. – 576 с.

17. Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойиҳалаштириш ва режалаштириш: Ўқув услубий қўлланма/ Таълимда инновацион технология серияси. – Т.:ТДИУ, 2010. – 149 б.
18. Горелов А.А. История мировых религий: учебное пособие / А.А.Горелов. 2-изд., испр. – М.: Флинта: МПСИ, 2006. 360 с.
19. Дервиш Р.А., Лавтеева Л.Г., Мусакаева А. Памятники истории религии и культуры в Узбекистане. Пособие для факультатива по истории религии. – Т.: Укитувчи, 1994. – 80 с.
20. Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning ma'naviy-ma'rifiy asoslari: o'quv qo'llanma / Mas'ul muharrir A.S.Ochildiyev; – Т.: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2008. – В. 246.
21. Dinshunoslik asoslari. O'quv qo'llanma/ mas'ul muharrir: I.Usmonov. – Т.: TIU, 2013. – 319 б.
22. Dinshunoslikning dolzarb muammolari. Ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. – Т. : «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2011.
23. Dunyo dinlari tarixi. O'quv qo'llanma / Tuzuvchilar: S. Agzamxodjayev, D.Rahimjonov, N.Muhamedov va b. – Т.: ToshDSHI, 2011. – 262 б.
24. Yovkochev Sh.A. Politizatsiya religii i problema islamskogo ekstremizma v sovremennom mire: uchebnoye posobiye. – Т.:TashGIV, 2003.
25. Зеленков М.Ю. Мировые религии: история и современность: учебное пособие. – Ростов на Дону: Феникс, 2008. – 364 с.
26. Ziyomammedov B. Ta'lim texologiyalari. Metodik qo'llanma. – Т., 2012. – 60 б.
27. Ibragimov E.F. va b. Jahon dinlari tarixi : Mutaxassislik fanidan o'quv - uslubiy qo'llanma. – Т.: TIU, 2007. - 48 б.
28. Ильин В.В., Кармин А.С., Носович Н.В. Религиоведение. – Сп-б.: Питер, 2007. – 240 с.
29. Islom va dunyoviy ma'rifiy davlat (o'zb. va nemis tillarida). / Z.I.Munavvarov va V.Shnayder-Detersning Umumiy tahriri ostida. – Т.: Imom Buxoriy xalqaro jamg'armasi-Fridrix Ebert jamg'armasi, 2003. – 291 б.
30. Islom va hozirgi zamon / O'quv qo'llanma. Mas'ul muharrir SH.Yovqochev. – Т.: «Toshkent islom universiyeti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2010. – 207 б.
31. Islom ma'rifati: asliyat va talqin: o'quv-uslubiy qo'llanma / Mas'ul muharrir Usmonxon Alimov. – Т.: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2011. – В. 158.
32. Islom ma'rifatida dunyoviy va diniy qadriyatlar uyg'unligi / mas'ul muharrir O.Yusupov. – Т.: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2011. – В. 271.
33. Islom. Ensiklopediya: A-H /Z.Husniddinov tahriri ostida. – Т.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti. 2004. – 320 б.
34. Islomda sog'lom bola tarbiyasi. / Mas'ul muharrir: I.Usmonov. –Toshkent. «Movarounnahr», 2014.
35. Islomshunoslik qomusiy lug'ati / Mas'ul muharrir Z.M.Islomov. – Т. I. –Т.: Movarounnahr, 2013. – 272 б.

36. Islomshunoslik qomusiy lug'ati / Mas'ul muharrir Z.M.Islomov. – T. II. –T.: Movarounnahr, 2014. – 432 b.
37. Karomatov H.S. O'zbekistonda moziy e'tiqodlar tarixi. – T.: JIDU nashriyoti, 2008. – 663 s.
38. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. K. 1. – T.: Yozuvchi, 1996. – 272 b.
39. Круглов А.А. Основы религиоведения. – Минск: ТетраСистемс, 2002. – 192 с.
40. Лукашов В.А., Омурова Т.О., Трофимова З.П. Религиоведение. Методика преподавания вузовского курса по 40-часовой программе. – Москва-Воронеж. 2000. – 128 с.
41. Markaziy Osiyo dinlari tarixi / mas'ul muharrir SH.Yovqochev. – T.: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2006. – 207 b.
42. Ma'naviyat yulduzlari: (Markaziy Osiyolik mashhur siymoalr, allomalar, adiblar)//Mas'ul muharrir: M.M. Xayrullayev/. – To'ldirilgan qayta nashri. – T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashr., 1999. – 400 b.
43. Murodov D. Diniy manbalarni o'rganishning o'ziga xos xususiyatlari // Dinshunoslikning dolzarb muammolari. 4-to'plam. – T.: «TIU» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2012. – B. 44-47.
44. Muhamedov N. Dinshunoslik fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ahamiyati // Nazariy va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazishda ilg'or pedagogik uslublardan foydalanish. Ilmiy-uslubiy materiallar to'plami. -Toshkent, 2009. -B. 34-37.
45. Muhamedov N. Dinning jamiyatdagi ijtimoiy, ma'naviy va ma'rifiy vazifalari // Ma'naviy va diniy yetuklik - davr talabi. To'plam. -T.: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2009. -B. 128-135.
46. Muhamedov N. Dinshunoslik fanlarini o'qitishda uzviylikni ta'minlash // Dinshunoslikning dolzarb muammolari. Ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. – T. : TIU, 2011. – B. 41-44.
47. Mo'minov A., Yo'ldoshxo'jayev H., Rahimjonov D., Komilov M., Abdusattorov A., Oripov A. Dinshunoslik. // O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan. – T.: Mehnat, 2004. – 315 b.
48. Ochildiyev A., Najmiddinov J. Missionerlik: mohiyat, maqsadlar, oqibatlar va oldini olish yo'llari (yuz savolga yuz javob). – T.: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2009. – B. 200.

Mundarija

Soʻz boshi	4
1-mavzu. Dinshunoslik faniga kirish	5
2-mavzu. Markaziy Osiyo dinlari	15
3-mavzu. Missionerlik va prozelitizm: tarix va bugun, targʻibot usullari	38
4-mavzu. Diniylik va dunyoviylik: talqinlar va kategoieal tahlil	49
5-mavzu. Yangi diniy harakatlar va sektalar	58
Mustaqil taʼlim mashgʻulotlarining mavzulari	79
Glossariy	81
Adabiyotlar	86

Kamilov Davron Zafarovich

DINSHUNOSLIK

O‘quv qo‘llanma

Muharrir:

Texnik muharrir va sahifalovchi:

Nashrga ruhsat etildi 2020 y.

Qog‘oz bichimi 60×84/16. Hajmi —5.6 b.t.

Adadi — nusxa. Buyurtma №